

πολιτικόν

Politikon

Časopis za istraživanje
fenomena politike

11/2015

IZDAVAČ
VOJVOĐANSKA POLITIKOLOŠKA ASOCIJACIJA (VPA)
Miše Dimitrijevića 89/36
21000 Novi Sad

Redakcija:
Miroslav Ružica
Ljiljana Kordić
Ljiljana Kontić
Ljubica Đorđević
Žarko Paunović
Boris Varga

Glavni i odgovorni urednik:
Duško Radosavljević

Izdavački savet:
Milan Podunavac, Beograd
Aleksandar Molnar, Beograd
Fuada Stanković, Novi Sad
Alpar Lošonc, Novi Sad
Boško Kovačević, Subotica
Radivoj Stepanov, Novi Sad
Svenka Savić, Novi Sad
Besim Spahić, Sarajevo
Vladimir Ilić, Zrenjanin
Krešimir Žigić, Prag
Davorka Budimir, Zagreb
Petar Teofilović, Novi Sad
Ivan Milenković, Beograd

Sekretar Redakcije:
Nikolina Matijević

Lektorice:
Vera Šoti
Bernarda Radosavljević

Likovno-grafičko oblikovanje:
Andrej Palančanin i Radivoje Jovović

Tiraž:
200 kom.

Štampa:
Tampograf Novi Sad
Izlazi tri puta godišnje

Adresa Redakcije:
Miše Dimitrijevića 89/36, 21000 Novi Sad
e-mail: vpans2010@gmail.com

Časopis je izašao zahvaljujući pomoći Pokrajinskog sekretarijata za nauku i tehnološki razvoj Vlade AP Vojvodine – Novi Sad

Sadržaj

I Članci i studije

Ljubica Đorđević - REGIONALNA I LOKALNA SAMOUPRAVA U STRUKTURI EVROPSKE UNIJE.....	7
Milivoj Bešlin – SRBIJA I MODERNIZACIJA 1968-1972. GODINE	22
Dejan Bursać – DEMOKRATIZACIJA U 21. VEKU.....	40
Nebojša Milenković - TITO: MOĆ SLIKE ILI SLIKA MOĆI.....	53

II Prilozi

Ana Nešić, Marko Jozić, Rastko Zekić - FIZIČKO NASILJE MEĐU VRŠNJACIMA.....	65
--	----

III Prikazi i recenzije

Duško Radosavljević – CIVILNO DRUŠTVO – OSNOVA DEMOKRATIJE..	81
Uputstvo autorima	89

I Članci i studije

REGIONALNA I LOKALNA SAMOUPRAVA U STRUKTURI EVROPSKE UNIJE²

Apstrakt: Članice EU su države i njihove eventualne niže teritorijalne jedinice nemaju konstitutivan status u EU. Među državama članicama EU mogu se naći kako federacije, tako i unitarne države sa različitim stepenom decentralizacije vlasti. Iz perspektive EU sve države članice su jednake bez obzira na vertikalnu organizaciju vlasti. Iako je EU zajednica država (i naroda) u njenoj strukturi ipak postoje različiti instrumenti preko kojih se uvažava regionalni i lokalni nivo vlasti u državama članicama i obezbeđuje predstavljanje njihovih interesa u EU. Tako obaveza EU da poštuje nacionalni identitet država članica obuhvata i regionalnu i lokalnu samoupravu. Pored toga, princip supsidijarnosti koji je temeljan kriterijum za prenos nadležnosti na EU izričito uzima u obzir i regionalni i lokalni nivo vlasti. Institucionalna veza između EU i regionalnih i lokalnih nivoa vlasti ostvaruje se kroz Komitet regiona, koji je uspostavljen kao savetodavno telo Evropskog parlamenta, Saveta i Komisije, a kroz koji se artikulišu interesi regionalnih i lokalnih nivoa vlasti i obezbeđuje da imaju makar kakav neposredni uticaj na donošenje odluka u EU. Pored ovih instrumenata uspostavljenih u pravu EU, postoje instrumenti uspostavljeni u ustavnom pravu država članica kojima se obezbeđuje da regionalni i lokalni nivo vlasti učestvuju u donošenju odluka na državnom nivou koje se tiču pitanja koja su vezana za članstvo u EU. U tom smislu, regionalni i lokalni nivoi vlasti nemaju samo prava, već i obaveze, koje se tiču preduzimanja nadležnosti neophodnih kako bi država ispunila obaveze iz članstva u EU.

Ključne reči: Regionalna samouprava, lokalna samouprava, Evropska unija, princip supsidijarnosti, Komitet regiona.

¹ Vanredna profesorka Fakulteta za evropske pravno-političke studije, Univerziteta Edukons, Sremska Kamenica. E-mail: ljubica_djordjevic@yahoo.com.

² Rad je rezultat istraživanja na projektu br. 47024 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Evropska unija (EU) je koncipirana na način da su njene članice države i da njihove niže teritorijalne jedinice nemaju konstitutivni status u EU. Prava i obaveze iz članstva u EU preuzimaju države članice i one su te koje prema klauzuli lojalnosti moraju obezbediti funkcionisanje EU. Vertikalna organizacija vlasti unutar država članica je njihova unutrašnja stvar i kao takva predmet regulisanja nacionalnog ustavnog prava, a ne prava EU. Štaviše, iz obaveze EU da „poštuje jednakost država članica pred Ugovorima“ (čl. 4 st. 2 Ugovora o EU) proizilazi i neutralnost EU prema unutrašnjoj strukturi država članica i njena obaveza da jednako tretira države članice, bez obzira na njihovu vertikalnu organizaciju vlasti. Među državama članicama ima federacija³ i unitarnih država, pri čemu u ovima odnos između centralnih i necentralnih organa nije jednoobrazno uređen, već varira između centralizacije, umerene decentralizacije i izražene decentralizacije vlasti. Način na koji su države članice vertikalno uređene je iz perspektive EU irelevantan i predstavlja domen državne suverenosti.

Ipak, vertikalna organizacija vlasti u državama članicama nije potpuno apstrahovana u konceptu EU, već postoje različiti instrumenti preko kojih regionalna i lokalna samouprava postaju vidljivi u EU i preko kojih im se omogućava učešće u evropskim poslovima. Značajan deo ovih instrumenata je utemeljen u pravu EU, ali i ustavno pravo pojedinih država članica sadrži pravila kojima se regulišu prava i obaveze nižih nivoa vlasti u vezi sa evropskim integracijama.

U radu su prikazani najvažniji instrumenti preko kojih su regionalna i lokalna samouprava uključeni u strukturu EU. Analiza počinje prikazom obaveze EU da poštuje nacionalni identitet država članica, koji obuhvata i regionalnu i lokalnu samoupravu. Ako je prema ustavnom poretku države članice regionalna ili lokalna samouprava deo njenog nacionalnog identiteta, u slučaju da pravilo EU kolidira sa ustavnim pravilima koja se tiču regionalne ili lokalne samouprave, država članica može odstupiti od primene pravila EU. U drugom delu rada se prikazuje položaj regionalne i lokalne samouprave u vezi sa principom supsidijarnosti. Princip supsidijarnosti je temeljni princip funkcionisanja EU i obezbeđuje pretpostavku nadležnosti u korist nižih nivoa vlasti. Princip supsidijarnosti treba da obezbedi da se na više nivoe vlasti ne prenose nadležnosti koje mogu uspešno da vrše niži

³ Doduše samo tri, Austrija, Belgija i Nemačka.

nivoi vlasti. Pravo EU regulišući princip supsidijarnosti izričito pominje regionalni i lokalni nivo vlasti, a mehanizam za zaštitu principa supsidijarnosti predviđa i pravo ovih nivoa vlasti da intervenišu i ističu povredu ovog principa. Treći deo rada ukratko prikazuje Komitet regiona kroz koji se ostvaruje institucionalna veza između EU i regionalnih i lokalnih nivoa vlasti u državama članicama i koji predstavlja forum za predstavljanje interesa ovih nivoa vlasti u EU. Četvrti deo rada skreće pažnju na regionalnu politiku EU, koja je značajna za razumevanje položaja regionalne i lokalne samouprave u EU. Prikaz regionalne politike u radu je okviran, i to iz dva razloga. Prvi je taj što je regionalna politika posle poljoprivredne politike najobimnija oblast delovanja EU, pa bi detaljnija obrada ovog segmenta izašla izvan okvira i ideje ovog rada. Drugi razlog je taj što je regionalna politika EU doprinela stvaranju posebnih oblasti (regiona) u državama članicama, ali nije neposredno uticala na stepen vlasti koju te oblasti imaju. Mnogi regioni imaju administrativni značaj i formirani su za potrebe pristupa EU fondovima, bez da u nacionalnom (ustavnom) okviru uživaju autonomiju, odnosno imaju neki stepen vlasti. Finalni, peti deo rada fokus pomera sa prava EU na ustavno pravo država članica i prikazuje ustavna pravila kojima se regulišu prava i obaveze nižih nivoa vlasti u evropskim poslovima.

Regionalna i lokalna samouprava kao deo nacionalnog identiteta država članica

Obaveza EU da poštuje nacionalni identitet država članica postala je sastavni deo koncepta EU od samog njenog osnivanja 1992. godine, Ugovorom iz Mاستrihta. Odredba je preuzeta i u kasnijim verzijama Ugovora (iz Amsterdama i Nice), a usvajanjem Ugovora iz Lisabona dodatno je razrađena i konkretizovana. Prema čl. 4 st. 2 Ugovora o EU (UEU), EU poštuje nacionalni identitet država članica koji je neodvojivo povezan sa njihovim temeljnim političkim i ustavnim strukturama, uključujući regionalnu i lokalnu samoupravu. Ugovorom iz Lisabona pojam nacionalnog identiteta država članica se vezuje za „*temeljne političke i ustavne strukture*“, čime se on odvajava od kulturoloških, istorijskih i jezičkih aspekata identiteta i vezuje za sadržaj nacionalnih ustavnih poredaka. (von Bogdandy/Schill, 2011: 11) U ranijim Ugovorima je koncept nacionalnog identiteta bio šire postavljen, s obzirom da oni nisu definisali ovaj pojam, pa je tumačen tako da

obuhvata istoriju, pravo, ekonomiju, religiju, jezik i kulturu.(Puttler/Kahl, 2011: 60). Ugovor iz Lisabona, međutim, ograničava pojam „*nacionalnog identiteta*“ na političke i ustavne strukture države članice. Prema čl. 4 st. 2 UEU, samo elementi koji su na neki način uključeni u nacionalne ustave ili ustavne procese su relevantni za zaštitu nacionalnog identiteta koju on pruža. Pre-političko ili pre-ustavno poimanje nacionalnog identiteta ne uživa zaštitu čl. 4 st. 2 UEU.(von Bogdandy/Schill, 2011: 14) Zahtev za poštovanjem političke i ustavne strukture država članica podupire njihov položaj kao „*gospodara ugovora*“ i potvrđuje „*izvedenu*“ prirodu EU koja se zasniva na principu dodeljenih nadležnosti.(Puttler/Kahl, 2011: 60-61) Poredak EU ne zamenjuje poretke država članica, već ih dopunjava i međusobno povezuje, i to samo u oblastima u kojima su države članice dodelile nadležnosti EU. Pritom EU mora da poštuje strukturne odluke država članica.(Ibid., 61) Ipak, ne uživa svaka politička odluka države članice zaštitu čl. 4 st. 2 UEU, jer je ona izričito rezervisana za „*temeljne*“ strukture. Relevantne su samo ključne strukture, one koje se odnose na konstrukciju i identitet države.(Ibid.; von Bogdandy/Schill, 2011: 14) Određivanje sadržaja temeljnih političkih i ustavnih struktura je u osnovi prepušteno državama članicama. Svaka država članica na osnovu svog ustava (u širem, materijalnom smislu) određuje koji su to principi i vrednosti koji imaju kvalitet temeljnih struktura. Treba imati na umu, da ono što jedna država članica percipira kao srž svog ustavnog poretka (odnosno deo svog ustavnog identiteta) ne mora na isti način da bude tretirano u ustavnom poretku druge države članice. Određeno ustavno pitanje može biti deo ustavnog identiteta jedne države, a da nema takvu vrednost u ustavnom poretku druge države. Štaviše, uloga čl. 4 st. 2 UEU je upravo da zaštiti „*ustavna svojstva koja su specifična za državu članicu*“.(Ibid., 15)

Kroz obavezu EU da poštuje nacionalni (ustavni) identitet država članica postavlja se granica evropskoj integraciji, odnosno „*crvena linija*“ za delovanje EU.(Walter, 2012: 179) Ova obaveza ima karakter pravne obaveze čiji je titular EU usled čega svi njeni organi u svom delovanju moraju da je poštuju.(Puttler/Kahl, 2011: 64) Poštovanje nacionalnog identiteta država članica predstavlja svojevrsan zaštitni mehanizam od znatnog širenja nadležnosti EU, koji se može naročito aktivirati u izuzetnim slučajevima u kojima postoji konflikt normi između prava EU i ustavnog prava države članice.(Ibid., 65; von Bogdandy/Schill, 2011: 15)

Ugovor iz Lisabona unosi značajnu novinu u čl. 4 st. 2 UEU jer utvrđujući obavezu EU da poštuje nacionalni identitet država članica izričito ističe regionalnu

i lokalnu samoupravu kao deo tog identiteta. Ovo ne podrazumeva da regionalni i lokalni nivo vlasti postaju konstitutivni elementi EU (Puttler/Kahl, 2011: 63), ali može imati za posledicu da integracioni proces ne sme ugroziti vertikalnu organizaciju vlasti u državi članici, ako se ona percipira kao deo nacionalnog identiteta. Pritom, odluka o tome da li su i u kojoj meri su regionalna i lokalna samouprava deo nacionalnog identiteta države članice zavisi od ustavnog poretka same države članice. (Ibid) Ako regionalna ili lokalna samouprava u ustavnom poretku uživaju posebnu zaštitu kao element ustavnog (nacionalnog) identiteta, EU ne može svojim nadležnostima da ugrozi takav njihov položaj. U kontekstu čl. 4 st. 2 UEU, regionalna i lokalna samouprava, ako ima status elementa nacionalnog identiteta, postaje jedna od granica za delovanje EU, a njena zaštita opravdani razlog za prevagu ustavnog prava države članice nad pravom EU u slučaju njihovog međusobnog konflikta.

Princip supsidijarnosti i regionalni i lokalni nivoi vlasti

Princip supsidijarnosti je temeljni princip vertikalne podele vlasti između EU i država članica i predstavlja ključno merilo za određivanje nadležnosti u oblastima u kojima i EU i države članice mogu biti nadležne (tzv. podeljene nadležnosti). Princip supsidijarnosti je pravno utemeljen u čl. 5 st. 3 UEU, prema kome EU može delovati u oblastima koje ne spadaju u njenu isključivu nadležnost samo ukoliko države članice ne mogu bilo na centralnom, regionalnom ili lokalnom nivou ostvariti ciljeve predviđene mere, već se ovi ciljevi, zbog obima ili efekata predviđene mere, mogu bolje ostvariti na nivou EU. U oblasti podeljenih nadležnosti između EU i država članica princip supsidijarnosti obezbeđuje pretpostavku nadležnosti na nivou država članica, pri čemu su za delovanje EU neophodni posebno opravdanje i obrazloženje. (Herdegen, 2001: 78 i 79) EU može vršiti nadležnost samo ako je neophodna nadnacionalna intervencija. U tom smislu, suština principa supsidijarnosti je da spreči prekomerni prenos nadležnosti na EU i njenu centralizaciju.⁴

⁴ Ipak, dosadašnja praksa u EU pokazuje da se ovaj princip nije pokazao kao previše efikasan. Širenje spektra stvari kojima se daje nadnacionalni karakter i koje se prema principu supsidijarnosti mogu bolje rešiti na nivou EU, dovelo je do prenosa nadležnosti sa država članica na EU. Tako je princip supsidijarnosti u EU doprineo centralizaciji vlasti i prenosu ovlašćenja koja su ranije pripadala telima nacionalnih država na organe EU. (Prokopijević, 2005:79)

Ugovor iz Lisabona je uneo značajnu novinu u čl. 5 st. 3 UEU jer regulišući primenu principa supsidijarnosti u EU uzima u obzir vertikalnu strukturu vlasti u državama članicama. Iako se i u ranijim verzijama Ugovora implicitno moglo zaključiti da negativni uslov za delanje EU u skladu sa principom supsidijarnosti obuhvata sve nivoe vlasti u državama članicama (Callies, 2011: 126), izričito isticanje regionalnog i lokalnog nivoa u čl. 5 st. 3 UEU neposrednije uključuje ove nivoe vlasti u očuvanje supsidijarnosti. Ovo se može zaključiti i na osnovu odredaba Protokola o primeni principa supsidijarnosti i srazmernosti koje odredbe u određenoj meri uvažavaju regionalni i lokalni nivo odlučivanja u okviru država članica. Tako npr. čl. 2 Protokola, koji obavezuje Komisiju da pre predlaganja zakonodavnih akata sprovede široke konsultacije, propisuje da takve konsultacije treba da, ako je potrebno, uzimaju u obzir regionalnu i lokalnu dimenziju nameravane mere. U čl. 5 Protokola propisano je da svaki predlog zakonodavnog akta treba da sadrži dodatak sa detaljnijim podacima na osnovu kojih se može proceniti usaglašenost sa principom supsidijarnosti i srazmernosti, a koji dodatak u slučaju da je reč o predlogu direktive treba da sadrži podatke o njihovom uticaju na pravila koja treba da se usvoje na nivou država članica, uključujući, gde je potrebno, zakonodavstvo na regionalnom nivou. U čl. 6 Protokola, koji reguliše pravo nacionalnih parlamenata da dostave obrazloženo mišljenje o nesaglasnosti predloga zakonodavnog akta sa principom supsidijarnosti, izričito je propisano da nacionalni parlament ili njegov dom konsultuje, kada je potrebno, regionalne parlamente koji imaju zakonodavnu vlast. Konačno, čl. 8 Protokola ovlašćuje Komitet regiona da Sudu pravde podnese tužbu zbog povrede principa supsidijarnosti u skladu sa čl. 263 Ugovora o funkcionisanju EU (UFEU) protiv onih zakonodavnih akata za čije je usvajanje neophodno da bude konsultovan.

Predstavljanje interesa regionalnog i lokalnog nivoa vlasti kroz Komitet regiona

Institucionalna veza između regionalnog i lokalnog nivoa vlasti i EU ostvaruje se preko Komiteta regiona koji je savetodavno telo koje pomaže Evropskom parlamentu, Savetu i Komisiji (čl. 13 st. 4 UEU i čl. 300 st. 1 UFEU). Komitet regiona je uspostavljen Ugovorom iz Matrihta sa namerom da se u integracionom procesu zaštite interesi nižih nivoa vlasti i da se spreči da prenos nadležnosti na EU dovede do centralizacije vlasti usled koje će niži nivoi izgubiti vlast

ili će im ona biti ograničena. Kroz Komitet regiona se artikulišu interesi regionalnih i lokalnih nivoa vlasti i omogućava njihov uticaj na odluke koje se donose na nivou EU. Doduše ovaj uticaj je ograničen institucionalnim položajem Komiteta regiona koji je savetodavno telo čija su mišljenja neobavezujuća za Evropski parlament, Savet i Komisiju. Komitet regiona čine predstavnici regionalnih i lokalnih tela koji su ili neposredno izabrani u regionalnu ili lokalnu vlast, ili su politički odgovorni izabranoj skupštini (čl. 300 st. 3 UFEU). Predstavnici regionalnih i lokalnih vlasti u Komitetu regiona uživaju slobodan mandat, nisu vezani bilo kakvim instrukcijama i nezavisni su u obavljanju svojih dužnosti (čl. 300 st. 4 UFEU). Članovi Komiteta regiona delaju u opštem interesu EU i nisu usmereni isključivo na zaštitu interesa regionalne ili lokalne zajednice iz koje dolaze. (Suhr, 2011: 2546) UFEU utvrđuje broj članova Komiteta regiona u maksimalnom iznosu, propisujući da on ne prelazi 350 (čl. 305 st. 1 UFEU). Pored članova Komiteta postoje i zamenici članova, čiji broj je prema UFEU jednak broju članova. Sastav Komiteta regiona svojom odlukom određuje Savet. Savet odlučuje na predlog Komisije, a svoju odluku donosi jednoglasno (čl. 305 st. 2 UFEU). Mandat članova Komiteta regiona, kao i njihovih zamenika, traje pet godina i može biti obnovljen (čl. 305 st. 3 UFEU). Članove Komiteta regiona i njihovih zamenika predlaže svaka država članica u skladu sa udelom u sastavu Komiteta regiona koji joj pripada. Na osnovu predloga država članica Savet usvaja listu članova Komiteta regiona i njihovih zamenika (čl. 305 st. 3 UFEU), pri čemu on nema mogućnost izbora, već jedino može ispitivati da li kandidati ispunjavaju uslove za članstvo u Komitetu regiona sa aspekta propisa EU (Ibid., 2563). Članstvo u Komitetu regiona je nespojivo sa poslaničkim mandatom u Evropskom parlamentu (čl. 305 st. 3 UFEU), ali i sa predstavljanjem države članice u Savetu (Ibid). Sa druge strane, članstvo u Komitetu regiona vezano je za mandat u regionalnom ili lokalnom telu, tako da sa prestankom ovog mandata članu Komiteta regiona po automatizmu, na osnovu čl. 305 st. 3 UFEU, prestaje članstvo u Komitetu regiona. Upražnjeno mesto se popunjava za preostali mandatni period u skladu sa procedurom za imenovanje članova Komiteta regiona (čl. 305, st 3 UFEU). Savetodavna funkcija Komiteta regiona konkretizovana je u čl. 307 UFEU koji propisuje četiri varijante za delanje Komiteta regiona. Prva varijanta odnosi se na slučajeve u kojima su Evropski parlament, Savet ili Komisija po sili Ugovora dužni da konsultuju Komitet regiona (čl. 307 st. 1 UFEU). Ovde je reč o obaveznom konsultovanju Komiteta regiona koje postoji u oblasti saobraćaja (čl. 91 st. 1 i čl. 100 st. 2 UFEU), politike zapošljavanja (čl. 148 st. 2 i čl. 149 st. 1 UFEU),

socijalne politike (čl. 153 st. 2 podstav 2 UFEU), Evropskih socijalnih fondova (čl. 164 UFEU), obrazovne politike (čl. 165 st. 4 podstav 1 i čl. 166 st. 4 UFEU), kulturne politike (čl. 167 st. 5 podstav 1 UFEU), zdravstvene politike (čl. 168 st. 4 i st. 5 UFEU), transevropskih mreža (čl. 172 st. 1 UFEU), kohezione politike (čl. 175 st. 3, čl. 177 st. 1 i st. 2, čl. 178 st. 1 UFEU), politike zaštite životne sredine (čl. 192 st. 1- st. 3 UFEU) i energetske politike (čl. 194 st. 2 UFEU). Obaveza konsultovanja Komiteta regiona ne svodi se na obavezu organa EU da od Komiteta regiona traži mišljenje, već po pravilu obuhvata i obavezu da se to mišljenje razmotri. (Ibid., 2569) Ako je u slučaju obaveznog konsultovanja Komiteta regiona konsultovanje izostalo, usvojeni akt je ništav. Do usvajanja Ugovora iz Lisabona nije bilo jasno da li je i Komitet regiona legitimisan da pred Sudom pravde pobija kao ništav akt koji je donet bez njegovog mišljenja (Ibid., 2570), ali je odredbom čl. 263 st. 3 UFEU izričito utvrđeno pravo Komiteta regiona da Sudu pravde podnosi tužbe koje su usmerene na zaštitu njegovih prerogativa. Sa druge strane, obavezno konsultovanje Komiteta regiona ne stvara obavezu samo na strani organa EU koji je dužan da traži mišljenje, već i na strani Komiteta regiona, koji je dužan da dâ mišljenje. S obzirom da konsultovanje Komiteta regiona u određenim slučajevima predstavlja sastavni deo procedure za usvajanje akta, Komitet je takođe dužan da tu proceduru poštuje i nema mogućnost da uskrati davanje mišljenja. Osim obaveznog konsultovanja Komiteta regiona, UFEU u čl. 307 st. 1 dopušta i fakultativno konsultovanje jer propisuje da Evropski parlament, Savet ili Komisija i u drugim, u Ugovorima izričito ne predviđenim slučajevima, a naročito onim koji se tiču prekogranične saradnje, mogu konsultovati Komitet regiona, ako smatraju da je to svrsishodno. U trećoj varijanti, konsultovanje Komiteta regiona povezuje se sa konsultovanjem Ekonomskog i socijalnog saveta. Ako su Evropski parlament, Savet ili Komisija od Ekonomskog i socijalnog saveta tražili mišljenje, o tome obaveštavaju Komitet regiona. Komitet regiona može, ako smatra da pitanje tangira specifične regionalne interese, dati svoje mišljenje (čl. 397 st. 3 UFEU). I konačno, četvrta varijanta savetodavne uloge Komiteta regiona ogleda se u njegovom pravu da po sopstvenoj inicijativi daje mišljenje u onim slučajevima u kojima to smatra svrsishodnim (čl. 307 st. 4 UFEU). Bez obzira na situacije u kojima vrši savetodavnu aktivnost, mišljenja Komiteta regiona nisu obavezujuća i ne moraju biti uvažena prilikom usvajanja akata. Ipak, mišljenja Komiteta regiona nisu nevažna, jer u određenim situacijama ona predstavljaju formalan uslov

za zakonitost usvojenog akta, a ona mogu uticati i na sadržinu usvojenih akata, doduše, ako zakonodavni organi EU to prihvate. (Prokopijević, 2009: 125)

Regionalna politika EU i regionalizacija u državama članicama

Regionalnom politikom EU pomaže manje razvijenim regionima, a u cilju njihovog razvoja i usklađivanja ukupnog razvoja EU. (Prokopijević, 2009: 465) Osim pomoći siromašnijim regionima EU i balansiranja negativnih dejstava unutrašnjeg tržišta i monetarne unije, regionalna politika je usmerena i na koordinaciju regionalnih politika država članica, kao i na uzimanje u obzir regionalnih problema prilikom formulisanja drugih politika EU. (Ibid) U središtu regionalne politike EU nalazi se pomoć nerazvijenim regionima i stimulans njihovog razvoja, kako bi se ublažila razlika koja postoji u odnosu na razvijene regione čiji ubrzani razvoj je najvećim delom posledica evropskih integracija. (Ibid., 467) Iako regionalna (koheziona) politika obuhvata svaki region EU, najveći deo sredstava usmeren je na regione čiji je BDP po glavi stanovnika ispod 75 odsto proseka na nivou EU.⁵ Finansijska sredstva za sprovođenje regionalne politike EU obezbeđuju se i kroz Evropski regionalni razvojni fond (ERDF) i Evropski socijalni fond (ESF), kojima mogu pristupiti svi EU regioni, kao i Kohezioni fond (CF), kome mogu pristupiti samo manje razvijeni regioni. U svrhu vođenja regionalne politike i, naročito pristupa fondovima EU, države članice EU su prema NUTS (*nomenclature of territorial units for statistics*) klasifikaciji podeljene u tri nivoa statističkih jedinica (NUTS regioni) u skladu sa brojem stanovnika. U NUTS-1 ulaze oblasti koje imaju od tri do sedam miliona stanovnika i obuhvataju manje države članice poput Danske, Irske ili Slovenije, kao i nemačke federalne jedinice (*Länder*) i velike regione. U NUTS-2 ulaze oblasti sa populacijom od 800 hiljada do tri miliona stanovnika i predstavljaju osnovne regione za primenu regionalne politike. Konačno, NUTS-3 obuhvata male regione sa specifičnim potrebama čiji broj stanovnika se kreće u rasponu od 150 do 800 hiljada. U EU trenutno ima 1797 NUTS regiona, od kojih su 274 bazični regioni klasifikovani kao NUTS-2.⁶

⁵ „Is my region covered?“, http://ec.europa.eu/regional_policy/how/coverage/index_en.cfm (pristupljeno 03.06.2015).

⁶ http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_CLS_DLD&StrNom=NUTS_33&StrLanguageCode=EN (pristupljeno 03.06.2015).

Regionalna politika EU nesumnjivo je uticala na jačanje svesti u državama članicama o potrebi regionalizacije. Međutim, regionalna politika nije neposredno uticala na decentralizaciju vlasti u državama članicama i jačanje nadležnosti i ovlašćenja nižih nivoa vlasti. U mnogim državama članicama EU regioni su uspostavljeni u svrhu pristupa EU fondovima, pri čemu ovakvu „*regionalizaciju*“ ne prati i prenos vlasti na regionalni nivo. EU regioni nisu neizostavno jedinice teritorijalne organizacije vlasti u okviru država članica, već mogu biti samo statističke ili administrativne celine bez bilo kakve autonomije. Status EU regiona u pravnom poretku država članica zavisi isključivo od države članice i njene vertikalne organizacije vlasti i nije neposredno određen regionalnom politikom EU.

Učešće regionalnih i lokalnih nivoa vlasti u poslovima EU – ustavnopravni aspekt

Za ispitivanje položaja teritorijalno nižih nivoa vlasti u konstrukciji EU, pored instrumenata koji su uspostavljeni direktno na nivou EU, vredi ukazati i na instrumente koji postoje u ustavima nekih država članica, a koji imaju za cilj da uključe niže nivoe vlasti u vršenje evropskih poslova. U ovom kontekstu na strani nižih nivoa vlasti stvaraju se kako prava (da učestvuju u evropskim poslovima), tako i obaveze (da u skladu sa principom lojalne saradnje preduzimaju sve mere iz okvira svoje nadležnosti, koje su potrebne da bi država mogla da ostvaruje svoja prava i obaveze iz članstva u EU).

U pogledu prava na učestvovanje u evropskim poslovima indikativan je čl. 23d st. 1 Saveznog ustavnog zakona Austrije koji utvrđuje obavezu federacije (*Bund*) da neodložno obavesti federalne jedinice (*Länder*) o svim dešavanjima u okviru EU, koja dotiču njihovu autonomnu sferu ili koja bi na drugi način bila od interesa za njih i da im omogući da se o njima izjasne. U slučaju da su federalne jedinice formulisale jedinstveno mišljenje o nekom pitanju koje dotiče oblasti u kojima je zakonodavna vlast u nadležnosti federalnih jedinica, federacija može prilikom pregovaranja i glasanja u okviru EU odstupiti od ovakvog mišljenja jedino ukoliko to iziskuju imperativni razlozi integracione i spoljne politike (čl. 23d st. 2 Saveznog ustavnog zakona Austrije). Federacija je dužna da o tim razlozima neodložno obavesti federalne jedinice (čl. 23 st. 2 Saveznog ustavnog zakona Austrije). Ukoliko se pitanje na nivou EU tiče stvari u kojima zakonodavnu vlast

imaju federalne jedinice, Savezna vlada (*Bundesregierung*) može na nekog člana vlade federalne jedinice (*Landesregierung*), koga predlože federalne jedinice, preneti ovlašćenje da učestvuje na sednicama Saveta EU i da u ovom okviru vodi pregovore i glasa. Predstavnik federalnih jedinica vrši ovo ovlašćenje uz saradnju i koordinaciju sa nadležnim ministrom Savezne vlade. Predstavnik federalnih jedinica je pritom u stvarima saveznog zakonodavstva odgovoran donjem domu saveznog parlamenta (*Nationalrat*), a u stvarima zakonodavstva federalnih jedinica njihovim parlamentima (*Landtag*).⁷

U skladu sa čl. 23 st. 2 Osnovnog zakona Nemačke, učešće nemačkih federalnih jedinica u evropskim poslovima ostvaruje se preko gornjeg doma Saveznog parlamenta (*Bundesrat*). Prema čl. 23 st. 4 Osnovnog zakona, *Bundesrat* obavezno učestvuje u kreiranju volje federacije ne samo ukoliko bi bio nadležan da to čini u odgovarajućoj (uporedivoj) unutrašnjoj stvari, već i ukoliko stvar potpada pod nadležnost federalnih jedinica (*Länder*). Pored toga, Savezna vlada je dužna da uzme u obzir mišljenje *Bundesrata* ukoliko određena oblast koja je u isključivoj nadležnosti federacije dotiče interese federalnih jedinica ili ukoliko federacija ima zakonodavnu vlast (čl. 23 st. 5 Osnovnog zakona). Mišljenju *Bundesrata* se pridaje poseban značaj ukoliko mera na nivou EU primarno dotiče zakonodavna ovlašćenja federalnih jedinica, njihovu administrativnu strukturu ili administrativne procedure (čl. 23 st. 5 Osnovnog zakona). Osnovni zakon Nemačke propisuje i da će, ukoliko pitanja na nivou EU dotiču isključivu zakonodavnu nadležnost federalnih jedinica u oblasti školskog obrazovanja, kulture ili radiodifuzije, federacija ostvarivanje prava koje SR Nemačka ima kao država članica EU preneti na predstavnika federalnih jedinica koga imenuje *Bundesrat* (čl. 23 st. 6 Osnovnog zakona). Ostvarivanje prava vrši se uz učešće Savezne vlade.

Manje detaljne odredbe o učešću regiona u evropskim poslovima mogu se naći i u ustavima Italije i Portugalije. Ustav Italije u čl. 117 st. 5 utvrđuje da regioni i autonomne provincije Trent i Bolcano učestvuju u pripremi odluka usmerenih ka kreiranju zakonodavnih akata EU. Ustav Portugalije u čl. 227 lit. v utvrđuje kao nadležnost autonomnih regiona da, po sopstvenoj inicijativi ili kada ih centralni organi („tela koja vrše suverenu vlast“) konsultuju, o pitanjima koja spadaju u nadležnost ovih organa, a tiču se autonomnih regiona, kao i o pitanjima koja dotiču njihove specifične interese, daju mišljenje u vezi sa definisanjem

⁷ Vidi čl. 23d st. 3 Saveznog ustavnog zakona Austrije.

državnih pozicija Portugalije u okviru EU. Pored toga, Ustav Portugalije u čl. 227 lit. x izričito propisuje nadležnost autonomnih regiona da, u pitanjima koja ih dotiču, učestvuju u EU kroz predstavništva u evropskim regionalnim institucijama i kroz delegacije uključene u proces odlučivanja na nivou EU.

Učešće nižih teritorijalnih jedinica u evropskim poslovima ne obuhvata samo prava, već uključuje i obaveze koje se odnose na preduzimanje mera neophodnih za funkcionisanje EU. U skladu sa podelom nadležnosti između različitih nivoa vlasti, obaveze koje za državu proizilaze iz članstva u EU ne ostvaruju se samo na centralnom nivou, već i na nižim nivoima vlasti. Međutim, važno je istaći da prema EU odgovara država kao nosilac prava i obaveza, pri čemu država ne može opravdavati svoje propuštanje da preduzme neku meru neophodnu za funkcionisanje EU (čl. 4 st. 3 UEU) argumentacijom da je preduzimanje mere u nadležnosti nižih nivoa vlasti. Zbog odgovornosti koju država preuzima prema EU za postupanje (činjenje ili nečinjenje) svih nivoa vlasti, ne treba da čude odredbe ustava koje od nižih nivoa vlasti zahtevaju aktivan pristup u evropskim integracijama. Tako npr. čl. 23d st. 4 Saveznog ustavnog zakona Austrije obavezuje federalne jedinice (*Länder*) da preduzimaju sve mere koje su u njihovoj autonomoj sferi neophodne za primenu pravnih akata EU. U slučaju da federalna jedinica ne preduzme blagovremeno potrebnu meru i ovo utvrdi Sud pravde EU u postupku protiv Austrije, nadležnost za preduzimanje takve mere, a naročito za usvajanje potrebnih zakona, prelazi na federaciju. Na ovaj način usvojena mera na federalnom nivou i naročito tako usvojen zakon ili uredba prestaje da važi čim federalna jedinica usvoji potrebnu meru. Interesantno je i da Ustav Belgije u čl. 169 dopušta da, u svrhu ispunjavanja međunarodnih i nadnacionalnih obaveza, federalni zakonodavni i izvršni organi privremeno zamene parlamente i vlade Zajednica, u skladu sa posebno usvojenim zakonom. Ustav Italije u čl. 117 st. 5 propisuje obavezu regiona i autonomnih provincija Trent i Bolcano da implementiraju mere EU i načelno utvrđuje da u slučaju njihove neaktivnosti supsidijarno može delati država. U skladu s tim, Ustav Italije u čl. 120 propisuje da Vlada može delati umesto organa regiona, gradova, provincija i opština u slučaju da ovi ne pošuju propise EU. Ustav Portugalije u čl. 227 lit. x utvrđuje nadležnost (dakle, i pravo i obavezu) autonomnih regiona da implementiraju zakonodavstvo EU (u skladu sa čl. 112 Ustava).

Zaključak

EU uvažava regionalnu i lokalnu samoupravu u državama članicama, ali to ne menja njenu koncepciju kao unije država. Država ostaje dominantan akter i ključni element integracionih procesa u okviru EU. Iako je intenzivna regionalna politika EU podstakla regionalizaciju kao opšti trend, ona ne uspeva da nametne region kao subjekt integracionog procesa koji će zameniti državu, niti pak neposredno utiče na stepen decentralizacije u državama članicama i na količinu vlasti koja će sa centralnog preći na regionalni ili lokalni nivo. Instrumenti uspostavljeni u pravu EU kojima se obezbeđuje uvažavanje regionalnog i lokalnog nivoa vlasti u EU ne uspostavljaju direktnu vezu između regionalne, odnosno lokalne vlasti i EU koja zaobilazi državu članicu. Tako obaveza poštovanja nacionalnog identiteta države članice koji uključuje i regionalnu i lokalnu samoupravu ima smisla jedino ako je u ustavnom poretku države članice regionalna, odnosno lokalna samouprava utvrđena kao deo nacionalnog identiteta. Pritom, pravo na isticanje povrede nacionalnog identiteta u slučaju da pravilo EU ugrožava regionalnu ili lokalnu samoupravu nemaju konkretna regionalna ili lokalna samouprava već država članica. Slična logika je primenjena i kod principa supsidijarnosti. Država je ta koja može isticati povredu principa supsidijarnosti, i u slučajevima kada se određena nadležnost može dovoljno kvalitetno preduzeti na lokalnom ili regionalnom nivou. Pravo da podnesu obrazloženo mišljenje da zakonodavni akt EU krši princip supsidijarnosti imaju nacionalni parlamenti, a ne tela regionalne ili lokalne vlasti. Ovi bi jedino preko Komiteta regiona mogli pokrenuti postupak pred Sudom EU, ali samo protiv akata koji se donose uz misljenje Komiteta. I institucionalni položaj Komiteta regiona kao savetodavnog tela koje ne vrši vlast, govori o nameri da se u EU obezbedi forum za artikulaciju interesa nižih nivoa vlasti, ali da odlučivanje ostane u rukama organa EU u kojima su predstavljeni interesi država članica (Evropski savet i Savet) odnosno interes EU (Komisija i Evropski parlament). Sve ovo navodi na zaključak da kvalitet učešća regionalnog i lokalnog nivoa vlasti u poslovima EU ne zavisi ključno od pravila EU već od ustavnih pravila država članica. Ustavna pravila su pre svega odlučujuća za stepen decentralizacije i količinu vlasti koju imaju niže teritorijalne jedinice. Pored toga, ustavna pravila su ključna za uspostavljanje mehanizama i instrumenata kojima se u nacionalnom pravnom poretku obezbeđuje učešće nižih teritorijalnih jedinica u kreiranju i sprovođenju državnih politika koje su vezane za prava i obaveze iz članstva u EU.

Regional and Local Self-Government in the Structure of the EU

Abstract: *The EU is a union of states and lower territorial units are not constitutive elements of the EU. Among the EU member states one can find both federal states and unitary states with different intensity of decentralization. From the EU perspective all its member states are equal regardless of their territorial organization and vertical separation of powers. However, even if the EU is a union of states its structure recognizes several instruments through which it respects regional and local level of governance and offers them to articulate their interest in the EU. In such a manner the obligation of the EU to respect the national identity of the member states encompasses regional and local self-government. Furthermore, the principle of subsidiarity as the fundamental principle of the conferral of powers takes into account the regional and local level of governance in the member states. Institutional link between the EU and regional and local levels of governance is established through the Committee of the Regions which acts as an advisory body to the European Parliament, the Council and the Commission, and which articulates interests of the regional and local levels of governance in the EU and offers them some direct influence on the decision-making in the EU. Apart from aforementioned instruments established in the EU law, there are some instruments in the constitutional laws of the member states which enable regional and local levels of governance to take part in the decision-making at the state level regarding issues resulting from the membership in the EU. However, regional and local units do not enjoy only participatory rights but they also have to perform their competences which are necessary for a member state to meet the obligations resulting from the membership in the EU.*

Keywords: *Regional autonomy, Local autonomy, European Union, Subsidiarity, Committee of the Regions.*

Literatura:

Callies, Christian (2011). „Art. 5 EUV“, u: *EUV/AEUV. Kommentar*. 4. izdanje. München: C.H. Beck, 114-142.

Herdegen, Matthias (2001). *Europarecht*. 3. izdanje. München: Verlag C. H. Beck.

Prokopijević, Miroslav (2009). *Evropska unija: Uvod*, 2. izdanje, Beograd: Službeni glasnik.

Prokopijević, Miroslav (2005). *Evropska unija. Uvod*, Beograd: Službeni glasnik.

Puttler, Adelheid, Kahl, Wolfgang (2011). „Art. 4 EUV“, u: *EUV/AEUV. Kommentar*, 4. izdanje, München: C. H. Beck, 54-112.

Suhr, Oliver (2011). „Art. 300 AEUV“, u: *EUV/AEUV. Kommentar*, 4. izdanje, München: C. H. Beck, 2527-2548.

Von Bogdandy, Armin, Schill, Stephan (2011). „Overcoming Absolute Primacy: Respecting for National Identity under the Lisbon Treaty“. *Common Market Law Review*, 48: 1-38.

Walter, Maja (2012). „Integrationsgrenze Verfassungsidentität-Konzept und Kontrolle aus europäischer, deutscher und französischer Perspektive“. *ZaöRV*, 72: 177-200.

SRBIJA I MODERNIZACIJA 1968–1972. GODINE

Apstrakt: *Period od 1968. do 1972. godine, bilo je vreme najintenzivnijeg političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja, ubrzanih reformi, modernizacije i nepotpune i krivudave, ali postojele demokratizacije specifičnog jugoslovenskog modela socijalne integracije. Posle dugo odbijanja i neuspehlikih pokušaja, 1965. godine započinje privredna reforma, do tada u socijalističkom svetu nezabeležen pokušaj sinkretizma socijalističkih principa i tržišnih mehanizama u privredi. Potreba za postizanjem veće produktivnosti u cilju konkurentnosti na svetskom tržištu zahtevala je novi odnos prema ekonomiji, otvaranje tržišnih mehanizama, ekonomskoj i finansijskoj autonomiji preduzeća, čime se davao mnogo dublji smisao i samoupravljanju jer država prestaje da igra ulogu investitora i profit zadržavaju i njime raspolažu sami kolektivi. Uz liberalizaciju stranih ulaganja i evolutivni prestanak budžetskih dotacija neuspešnim privrednim granama, Istoku se činilo da Jugoslavija klizi u kapitalizam, ali su socijalističke karakteristike sistema čuvala dva ugaona kamena – društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravni mehanizmi u privredi. Prvi rezultati reforme razotkrili su i sve negativne konsekvence dotadašnjeg razvoja, ali skupa sa rastom ekonomije i raslojavanjem otvorili su staru dilemu u novim okolnostima, menjati društvo sve temeljnijim reformama ili se „vratiti“ revolucionarnim načelima.*

Glavne reči: *Srbija, reforme, demokratizacija društva.*

Period od 1968. do 1972. godine, bilo je vreme najintenzivnijeg političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja, ubrzanih reformi, modernizacije i nepotpune i krivudave, ali postojele demokratizacije specifičnog jugoslovenskog

¹ Dr Milivoj Bešlin, Novi Sad. E-Mail: milivoj.beslin@gmail.com.

modela socijalne integracije. Dolazak **Marka Nikezića** i njegovog tima na čelo Saveza komunista Srbije, ne može se posmatrati kao diskontinuitet u politici SK, već samo kao najviši izraz reformskih tendencija, konstantno prisutnih u partijskoj politici, koje u navedenom periodu postaju dominantne u Jugoslaviji i SKJ. Oba ključna faktora novog partijskog rukovodstva Srbije, Marko Nikezić i **Latinka Perović**, bili su odranije prepoznati i profilisani – novi predsednik CK po svom radu u Ministarstvu spoljnih poslova, a sekretarka u izvršnim organima partije. Iako je njihov dolazak delovao kao radikalna promena u odnosu na dotadašnja partijska rukovodstva u Srbiji, ova republika do jula 1966. pod najsnažnijim uticajem autoriteta **Aleksandra Rankovića**, bila je u godinama interregnuma do pred kraj 1968. godine, sa privremenim rukovodstvima, kao društvo dezorijentisana, a kao politička zajednica u velikoj meri dekomponovana. Do Brionskog plenuma, politički život u partiji bio je umrtvljen i podložan provođenju odluka donesenih u okruženju Rankovićevih najbližih saradnika. Konzervativni i centralistički kurs se očitovao u velikom nepoverenju i borbi protiv pokrajinskih autonomija, privreda je bila pod snažnim pritiskom i kontrolom partijskih komiteta, a u celoj Jugoslaviji moćna tajna policija (SDB) je vrhunila u Srbiji svoj društveni i politički uticaj. Nakon brzometnog nestanka Rankovićevog autoriteta i detronizacije njegovih najbližih saradnika u Srbiji, nastaje vakuum autoriteta, što je društvo najveće jugoslovenske republike dovelo u stanje dezorijentacije. Manifestacije toga su bile višestruke i Srbija proživljava brojne krize, počev od katarzičnog i dramatičnog suočavanja sa Rankovićevim nasleđem na Kosovu – diskriminacijom i represijom, čije se posledice bar delom iznose u javnost; pokušaji derogiranja pokrajinskih autonomija u prethodnom periodu izazivali su, nakon Brionskog plenuma, snažnije emancipatorske težnje i na jugu i severu; stotine nezadovoljnih ljudi sa jakim političkim i obaveštajnim vezama koji su činili savezni aparat Službe (nastanjenih u Beogradu), bivaju penzionisani u rasformiranju, „reorganizaciji“, savezne Udbe. Kao posledice toga, kao i popuštanja političkih stega, u Srbiji narastaju nacionalističke težnje i konzervativni kontraudar dolazi do izražaja u brojnim lokalnim krizama tokom prvih izbora sa više kandidata 1967. godine. Konzervativni i nacionalistički lokalni lideri i demagozi dobijaju gradonačelnička mesta, bivaju izabrani za poslanike, a partija koja je želela da pokaže novi način rada, s one strane komandnih i represivnih metoda, sa idejno i politički još nedoraslim vođstvom, činila se nemoćnom da zaustavi ovu plimu. Na sve to se

nadovezuje istup Rankoviću bliskog člana CK Srbije, **Dobrice Ćosića**, u maju 1968. godine, na sednici partijskog vrha, koji je svedočio o snažnom konzervativno-nacionalističkom prodoru i u same vrhove vlasti. I dok se efektna rezonanca Ćosićevog pokušaja otvaranja tzv. *srpskog pitanja* i izazivanja nacionalističke plime nije još stišala u javnosti, planule su studentske demonstracije, sa centrom na Beogradskom univerzitetu, kao najsnažnija pobuna protiv vlasti tokom istorijskog trajanja socijalističke Jugoslavije. SK Srbije, koji je prethodno apstrahovao politički rad na univerzitetu, prepustivši ih strujanjima levo radikalnih beogradskih filozofa, s mukom se nosio sa pobunom koja će odjeknuti u čitavom svetu.

Posle dugoodbijanja i neuspelih pokušaja, jedan od najozbiljnijih reformskih i modernizacijskih iskoraka u jugoslovenskoj istoriji označen je 1965. godine, početkom privredne reforme, kao do tada u socijalističkom svetu nezabeleženom pokušaju sinkretizma socijalističkih principa i tržišnih mehanizama u privredi. Potreba za postizanjem veće produktivnosti u cilju konkurentnosti na svetskom tržištu zahtevala je novi odnos prema ekonomiji, otvaranje tržišnih mehanizama, postuliranje ekonomske i finansijske autonomije preduzeća, čime se davao mnogo dublji smisao i samoupravljanju jer država prestaje da igra ulogu investitora i profit zadržavaju i njime raspolažu sami kolektivi. Uz liberalizaciju stranih ulaganja i evolutivni prestanak budžetskih dotacija neuspešnim privrednim granama, Istoku se činilo da Jugoslavija klizi u kapitalizam, ali su socijalističke karakteristike sistema čuvala dva ugaona kamena – društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravni mehanizmi u privredi. Prvi rezultati reforme razotkrili su i sve negativne konsekvence dotadašnjeg razvoja, ali skupa sa rastom ekonomije i raslojavanjem otvorili su staru dilemu u novim okolnostima, menjati društvo sve temeljnijim reformama ili se „*vratiti*“ revolucionarnim načelima. Antireformski i retorički revolucionarni pokret beogradskih studenata i profesora 1968. godine, koji je u uzrocima krize video put za njeno rešavanje, nudio je simplifikovana rešenja i promovisao radikalno egalitarne zahteve, jačajući, svojim faktičkim teleološkim savezništvom sa jugoslovenskim predsednikom, paternalističke i autoritarne tendencije u društvu. Sa veoma velikim stepenom kongruencije **Josip Broz Tito** će u jesen 1972. godine, prilikom konačnog gušenja reformskog pokreta u Jugoslaviji, ponoviti ključne socijalne parole *šezdesetosmaškog* pokreta.

Nakon samo nekoliko meseci od studentske pobune, Srbiju su potresle i masovne i delom nasilne albanske demonstracije na Kosovu, sa nacionalističkom

pozadinom i zahtevima za pretvaranjem Kosova od pokrajine u sedmu jugoslovensku republiku. Uz sve navedeno, ekonomski parametri tokom 1968. godine su u Srbiji bili negativni, a diskrepancija između razvijenih i nerazvijenih delova republike uvećavana, dok je nacionalizam i otpor sve više delegitimizovanoj partiji rastao i zbog sve glasnijih hrvatskih težnji za emancipacijom, u prvom redu ekonomskom (pitanje platnog bilansa) i jezičkom (Deklaracija o hrvatskom jeziku). SK Srbije je gubio podršku i među konzervativnim slojevima društva nezadovoljnim odgovorima koje je partija davala na sve navedene izazove, i među mladima, a istovremeno partija je odbijala i prinudne i policijske metode u rešavanju političkih pitanja, kao posledicu žestoke osude takvog ponašanja u *predbrionskom* periodu. Najavljene ustavne promene i radikalnija decentralizacija su u tim uslovima, uz crnogorsku državnu i makedonsku nacionalnu i crkvenu emancipaciju, generisale nacionalističke i centralističke reflekse srpskog društva. U tim uslovima, svojevrsne dezintegracije, pa čak i haosa u kome se *postbrionska* Srbija nalazila, dolazak novih ljudi je bio neminovan. Kriza je tražila radikalnija rešenja. Iako nije prošao bez otpora u vrhovima partije, dolazak (krajem novembra 1968. godine) četrdesetsedmogodišnjeg diplomate i zaljubljenika u vajarstvo, od ranije optuživanog za snažniju inklinaciju Zapadu, koji uz to od početka pedesetih godina nije radio u srpskoj partiji i tridesetpetogodišnje žene, reformistički orijentisane intelektualke na čelo CK SK Srbije, neminovno je doneo i novi pristup problemima i novi stil rada. Paralelno sa tim u Pokrajinskom komitetu Vojvodine, već je trajala (od 1967. godine) „*borba*“ novog čelnika, **Mirka Tepavca**, sa snažnim konzervativnim jezgrom u ovoj instituciji. Uverljivu podršku i dubinsku „*vezu*“ sa pokretom, novom partijskom rukovodstvu Marka Nikezića i Latinke Perović na simboličkoj ravni omogućavala je bezrezervna podrška najprepoznatljivijih reformista, tzv. saveznih kadrova, koji su zaobilazili Srbiju, zbog temeljnog neslaganja sa Rankovićem, pre svega reč je o **Koči Popoviću**, **Mijalku Todoroviću**, **Milentiju Popoviću**, **Predragu Ajtiću**, u početku i **Petru Stamboliću**.

Rukovodstvo Saveza komunista Srbije na čijem čelu se od 1968. do 1972. godine nalazio Marko Nikezić i svi ljudi koji su ga u datom istorijskom periodu sledili, teško je bilo nazvati jednim imenom, a možda najpreciznije reformskom strujom unutar monopolističke partije, predstavljali su najozbiljniji pokušaj traženja alternative poretku čija se istorijska uloga iscrpljivala a legitimacijska osnova koptila. Demokratizaciju kao okosnicu njihovog programa moderne Srbije i reformi

posmatrali su u prvom redu kao jačanje svih segmenata društva na račun države i povlačenje partije iz uloge sveprožimajućeg kontrolora svih kretanja, jačanjem samoupravnog koncepta i insistiranjem na autonomiji svih socijalnih subjekata od privrede do medija, pokrajina, lokalnih samouprava i državnih institucija. Mlad, malobrojan i operativan Centralni komitet sa efikasnim, kompetentnim i dinamičnim Sekretarijatom CK, započeo je novu praksu izlazaka van Beograda, kao svojevrsno napuštanje „*kule od slonovače*“. To je manifestovano kroz redovne sednice sa sekretarima opštinskih i gradskih komiteta i međuopštinskih konferencija SKS po unutrašnjosti, konstantne razgovore sa privrednicima i direktorima privrednih kolektiva, sekretarima univerzitetskih komiteta SKS i predstavnicima univerziteta, sa književnicima, kulturnim radnicima, predstavnicima vojske, sa urednicima dnevnih listova, radija i televizije, urednicima lokalnih listova, sve do uvođenja prakse veoma čestih konferencija za štampu i razgovora sa novinarima. Na taj način želela se istaći nova praksa javnosti u radu, ali i efikasnije i modernije promovisanje vlastite politike. Socijalistička demokratizacija, koju je trebalo razlikovati od predstavničke demokratije kapitalističkog sveta, podrazumevala je i horizontalno i vertikalno oslobađanje od partijske kontrole i osamostaljivanje i osposobljavanje svih segmenata društva za autonomno funkcionisanje. Bio je to vid neposredne demokratije osmišljen kao jedan od aspekata samoupravnog koncepta na kome je počivala socijalna integracija jugoslovenske zajednice.

Dve vrste složenosti su kroz ovaj koncept morale da dođu do izražaja. Jačanje društva je moralo da iskaže svu njegovu složenost kroz pluralnost interesa najrazličitijih socijalnih grupa, dok je druga vrsta složenosti trebalo da se manifestuje kroz uvažavanje nacionalne, razvojne, istorijske i svake druge neujednačenosti u Srbiji, kao u tom smislu najheterogenijoj jugoslovenskoj republici. Srbija je imala najveći broj narodnosti, odnosno manjinskih zajednica na svojoj teritoriji, imala je najneuravnoteženiju socijalnu kartu, tj. raskorak između svojih razvijenih i nerazvijenih delova, nju je karakterisala najveća antropološko-etnološka, istorijska, čak i mentalitetska neujednačenost, uz sve ostale intrarepubličke protivrečnosti i razlike. Svojom političkom kulturom, razlikama modernog i konzervativnog, pretpolitičkog pristupa, dotada *glajhšaltovanog* uglavnom administrativnim i represivnim metodama; gradom Beogradom, koji je razvojno i kulturno i kao jugoslovenski centar bio celina za sebe; postojanjem dve autonomne pokrajine koje su bile faktički *novum* u političkoj praksi ovih prostora

– društvo u Srbiji je zahtevalo uvažavanje i razumevanje najrazličitijih interesa u vremenima kada razlike postaju javne, slabe autoritarni temelji poretka, jača materijalna osnova za jedan moderniji pristup i širu demokratizaciju društva. Od razvojne neujednačenosti, socijalne strukture do nacionalne heterogenosti i svog složenog ustavnog karaktera, demokratizacija Srbija je podrazumevala uvažavanje svih kompleksnosti, kojih je reformsko rukovodstvo Marka Nikezića bilo svesno. Navedeni procesi su transponovani i na jedno do tada teško uporedivo suštinsko razumevanje Jugoslavije kao složene države. Srbija se ubrzano oslobađala stigme centra otpora promenama, reformama i decentralizaciji, a kao uporište centralističkih i amodernih snaga.

Poseban senzibilitet je iskazivan prema medijima čija društvena i politička uloga, kao i uticaj, veoma narastaju značajnom profesionalizacijom i liberalizacijom, prestankom prakse jednodimenzionalne transmisije političke volje, uglavnom samostalnim biranjem čelnika medijskih kuća. Beogradski mediji, na meti mnogih, od Sovjeta do Tita i rukovodstava svih ostalih jugoslovenskih republika, iako idejno bliski Nikezićevom vrhu, postaju tumači i branioci javnog interesa. Istovremeno se, zbog naglašene liberalizacije društva, pojavljuje i čitav niz opozicionih i kritičkih štampanih medija, koji su izražavali i podsticali pluralnost u društvu, ali su uz širenje prostora za politički dijalog neretko promovisali i nacionalističke stavove različitih intelektualnih grupa, zbog čega su povremeno bili onemogućavani u radu i na udaru pravosudnih organa. U tom kontekstu su neuobičajeno česti dnevni i nedeljni razgovori sa predstavnicima medija i press konferencije političkog vrha Srbije bili i jasna podrška medijskoj ekspanziji i modernizaciji u republici, ali i podsticanje promene političkog obrasca, njegove demokratizacije, impuls razvoju kulture dijaloga kao i nesumnjiv pokušaj rasterećenja pritisaka pod kojima su čelni ljudi srpske partije konstantno radili. Sličan *modus operandi* je primenjivan i na kulturne i naučne institucije, uglavnom uporišta kritičke inteligencije. Novim metodama, izvan administrativno-represivnih obrazaca pritisaka i korišćenja političke moći da bi se nametalo, sistematski je generisana promena atmosfere u Srbiji, inovirana su modernija rešenja za brojne probleme republike, koji nisu bili novi, širenjem reformskih ideja i kreiranjem kulturne alternative. Bio je to osnovni vid delovanja dvojice čelnih ljudi SKS, koji su pratili i ostali u partiji; specifičan pokušaj mirenja i rešavanja protivrečnosti u kojima se Srbija nalazila, izvan autoritarnih obrazaca političke kulture i prevaziđenih dogmatskih rešenja, koja su išla uvek u

smeru koncentracije vlasti, gde bi se tražile jednostavne i simplifikovane formule iz jednog centra za sve kontradikcije društva.

U svojoj modernizacijskoj agendi reformisti Marka Nikezića su posebnu pažnju iskazivali prema snaženju i strogom poštovanju institucionalnog okvira, koji se bez arbitrarnosti morao poštovati, da bi se metodom jasne podele nadležnosti politički život odvijao u predvidivim okvirima uređene države. Bila je to ideja kompatibilna sa odbacivanjem direktnog vršenja vlasti od strane partije, jer su operativne poslove morale da obavljaju institucije sistema, predviđene za to ustavom i zakonima. Demokratizacija je, kako su konstantno isticali, kao temeljni preduslov svake modernizacije, podrazumevala uvažavanje institucionalne strukture društva, a jedino je ova orijentacija u političkom životu Srbije iskorenjivala svaku vrstu autoritarnosti i demagoškog *radikalskog* mentaliteta i opresivne političke kulture, kako su verovali. Uslov svega toga je bila javnost u radu i javno izgrađivanje političke orijentacije u Srbiji koja bi se kreirala u skladu sa mestom i ulogom različitih institucija u političkom sistemu – Skupštine, Izvršnog veća, Socijalističkog saveza, Sindikata i Saveza omladine, dok bi Savez komunista bio idejna i politička osnova sistema, kako su smatrali. Odbacujući ideje vaninstitucionalnih dogovaranja, zatvarajući time prostor za razne vrste voluntarizma i arbitrarnosti, pa i za vaninstitucionalni upliv jugoslovenskog predsednika Tita, prema kome se odnosilo sa respektovanjem njegove istorijske i međunarodne uloge i legislativnog položaja, ali i odbacivanjem paternalističkog odnosa sa njim i insistiranjem i na njegovoj ustavom ograničenoj funkciji u političkom poretku i pravnoj nomenklaturi Jugoslavije. SK Srbije je posebno energično zastupao neophodnost efikasnog i legalnog funkcionisanja ustavno definisanih i paritetno zasnovanih jugoslovenskih institucija, kao osnove za održivi opstanak federacije i u postautoritarnom dobu, smatrajući ih jedinim prihvatljivim i mogućim okvirom ravnopravnog odlučivanja i afirmisanja i reprezentovanja svih različitosti i složenosti Jugoslavije. U unutrašnjosti Srbije, kojoj je zbog nerazvijenosti i političkih kriza, posvećivana velika pažnja, višedecenijski ukorenjeni „profesionalni“ političari su postepeno potiskivani i na njihova mesta dovođeni mladi, stručni i kompetentni kadrovi, reformski orijentisani, kojima je savetovano da se ne mogu pretvarati u lokalne moćnike, a posebno je insistirano na njihovom distanciranju od upravljanja privredom i cilju depolitizacije ekonomskih subjekata.

Novi politički model reformskog rukovodstva Srbije uz javnost u radu i česte razgovore sa novinarima, bila je i praksa zvaničnih bilateralnih razgovora

sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika. Na njima je manifestovana politika SKS da se Jugoslavija može samo razumeti kao složena država, nesvodiva na srpsko-hrvatske dogovore i sučeljavanja, već kao zajednica ravnopravnih, čije se odluke donose uz učešće i u interesu svih njenih činilaca u legitimnim i za to predviđenim saveznim institucijama. Dijalozi sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika bili su i prilika da Srbija skine sa sebe dugogodišnju hipoteku dominacije nad drugima, da manifestuje novi politički identitet, kao ravnopravan činilac jednak sa drugima, koji za sebe ne traži dodatna prava, ali ne prihvata ni posebne obaveze. Ovi dijalozi su bili prilika i da čelni ljudi Srbije saslušaju probleme i potrebe drugih, koji su od njih vrlo često tražili kooperativnost u stabilizaciji vlastitih društava, jer bez Srbije koja je razgraničena sa autoritarizmom, konzervativizmom i nacionalizmom u vlastitoj sredini, nije moglo biti ni stabilnosti u ostalim jugoslovenskim republikama, ni u Jugoslaviji samoj. Na ovim razgovorima vlasti u Srbiji su promovisale svoja poznata opredeljenja, uveravajući predstavnike drugih republika u predanost Srbije stvarnoj nacionalnoj ravnopravnosti i jednakosti svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih zajednica. Posebno osetljivi bili su odnosi sa Hrvatskom u vreme *masovnog pokreta* u ovoj republici. Iako su vodeće ljude dve najveće republike spajali fundamentalni ciljevi daljeg razvoja i izgradnje jugoslovenske zajednice, te socijalnog i političkog okvira njene integracije, ipak, simboličke koliko i suštinske tačke neslaganja, dispute i disonantni tonovi u komunikaciji dva rukovodstva nisu bili ni retki ni zanemarljivi. Razdvajala su ih pre svega dva metodološka koliko i suštinska pitanja. Dok su predstavnici Nikezićevog rukovodstva čvrsto verovali da su po sudbinu Jugoslavije, pa i reforme u njoj najopasniji bili nacionalizmi i Titove autokratske ili kako su eufemistički govorili, arbitrarne intencije, hrvatsko rukovodstvo sa **Savkom Dabčević Kučar** je u svojoj političkoj taktici pokušalo da koristi oba navedena subjekta. Prihvatiti savezništvo nacionalista i koristiti ih kao prethodnicu u cilju ostvarenja vlastite političke agende i bliskim ličnim odnosima pridobiti Tita za svoje ideje i koncepte, bilo je rukovodstvu SK Srbije i strano i neprihvatljivo. Hrvatsko vođstvo platilo je za navedeni pristup veoma visoku cenu, jer su ga skupo stajala oba navedena savezništva, ali „*Karađorđevo*“ (1971. godine) nije samo prelomilo sudbinu Hrvatske. Ne prvi put u jugoslovenskoj istoriji, kako je Nikezić primećivao, na istom, tzv. hrvatskom pitanju, odustajalo se od kursa demokratizacije. U ime očuvanja države žrtvovana je demokratska orijentacija i modernizacija.

Sveobuhvatne reforme podrazumevale su prvenstveno one u domenu federacije, pa su izmene ustavnog okvira zemlje i decentralizacija jugoslovenskog federalističkog ustrojstva bili najuže povezani i sa demokratskim i reformskim kursom u SK Srbije. Bila je to politika radikalnog diskontinuiteta sa centralističkim modelom, vezivanim decenijama uz Srbiju i njene političke strukture. Suštinsko razumevanje Jugoslavije kao složene države koja jednako pripada svima i u interesu je svih, podrazumevalo je apsolutnu ravnopravnost konstitutivnih elemenata federalizma, napuštanje ideje o tome da je zajednička država Srbima potrebija nego drugima, pa je sledstveno tome oni moraju „*braniti*“ pre nego drugi i od svih drugih naroda. Time se odustalo od uloge ključnog „*čuvara*“ Jugoslavije, i što je još važnije načinjen je diskontinuitet sa identifikacijom Srbije sa Jugoslavijom, zastupanjem ideje o okretanju Srbije sebi, fokusiranjem na vlastiti ekonomski, kulturni i politički razvoj, jer se jedinstvo složene zajednice moglo realizovati samo ravnopravnim i identičnim položajem svih naroda, te sledstveno tome, ni za Srbe kao najbrojniji narod nije moglo biti ni posebnih prava ni posebnih obaveza. Kao retko kad u prošlosti, teritorijalna ekspanzija i posezanje za imaginativnim granicama, nisu bili supstrat za odustajanje od razvoja i modernizacije realne države i bavljenje stvarnim pitanjima društva i ekonomije. Zbog toga je Srbiju trebalo lišiti atavističkih i nacionalističkih težnji o svojoj posebnoj misiji u ulozi glavnog čuvara Jugoslavije, da bi se okrenula razvoju i pokrenula svoje modernizacijske potencijale. Razumevanjem složene države i odbacivanjem svih pojava oblika centralizma kao šanse za izgradnju Srbije kao moderne države, zagovaranjem dosledne i suštinske federalizacije, energično zastupajući politiku *čistih računa* između federalnih jedinica, raskidajući sa unitarnim i centralističkim idejama, ali i odbacujući svesrpsku koncepciju i nacionalnu homogenizaciju kao metode političkog delovanja, zalažući se za široku i suštinsku autonomiju pokrajina, koje su viđene kao pitanje demokratskog i društvenog uređenja Srbije, a ne kao pitanje državnih granica, raskidajući sa tezom da je Jugoslavija Srbima potrebija nego drugima, najzad, odbacujući patronat nad Srbima van Srbije, reformsko rukovodstvo Marka Nikezića je konstituisalo program, ne samo izvan, nego i nasuprot decenijama ukorenjenoj konzervativnoj tradiciji Srbije u Jugoslaviji. Reformisti Marka Nikezića su navedenim pristupom načinili i suštinski diskontinuitet sa gotovo svim ključnim ideološkim postavkama srpskih elita u XX veku, ponudivši novu programsku koncepciju identiteta Republike

Srbije, u svojim realnim i ustavno definisanim granicama, dajući time i jednu šire posmatrano novu filozofiju politike, kompatibilnu sa demokratizovanim konceptom jugoslovenskog federalizma i poimanjem Jugoslavije, u uslovima liberalizacije, jedino održive, kao složene zajednice ravnopravnih. Zagovarajući demokratsku, socijalističku jugoslovensku federaciju kao minimalni, ali na ustavu i zakonu zasnovani optimalni okvir za sve njene narode, rešavajući na taj način i pitanje Srba van Srbije, ali i afirmaciju pokrajina kao elemenata i republike i jugoslovenskog federalizma – nudili su moderan pristup nasuprot intencijama nacionalističke kritičke inteligencije, u čijim konceptima je teritorijalna pretenzija trebalo da zameni razvoj i modernizaciju, a Jugoslaviju razlika i ravnopravnosti da zameni, na etničkim kriterijima zasnovani, velikodržavni entitet u duhu rešenja snaga poraženih u Drugom svetskom ratu. Najzad, s tim u vezi, upravo činjenica da nacionalizam i Nikezićevo rukovodstvo nisu imali ni jednu dodirnu tačku, konačno i presudno je determinisalo njihovu interpretaciju u *kulturi sećanja* dela intelektualne elite i javnog diskursa, čiji su protagonisti pod vidom slobode stvaralaštva vršili diseminaciju nacionalističke ideologije kao sredstva za otvaranje tzv. srpskog pitanja, potkopavajući temelje Jugoslavije ravnopravnih, koju su kao rešenje u istraživanom periodu faktički odbacili.

Prateći brojnu i do sada neistraženu arhivsku građu, politika modernizacije i reformske orijentacije u svim segmentima društva, bila je posebno istaknuta u ekonomskim aspektima. Svoju fundamentalnu ulogu u ekonomskoj sferi SKS je video u razvoju samoupravnih odnosa i stvarnoj participaciji radnika u upravljanju preduzećima i posebno osamostaljivanju privede od političkih stega, njenoj modernizaciji, integraciji privrednih subjekata u velike sisteme koji bi svojom snagom i produktivnošću bili konkurentni na svetskom tržištu. Nikezićev tim je svoju reformsku ulogu iscrpljivao u tome da izgradi sistem u kome bi o ključnim ekonomskim pitanjima odlučivali mnogobrojni društveni činoci od radnih organizacija do federacije, jer su kao svoj primarni cilj videli pomeranje centra odlučivanja od države i partije ka samim privrednim subjektima, u čemu je i pronalazena ključna distinkcija između reformskog jugoslovenskog modela socijalizma i sovjetskog državno-socijalističkog. Takođe, CK SKS je pružao snažnu podršku sposobnim i uspešnim privrednicima, koji su delovali na reformskoj platformi, stvarajući razvojne, moderne sisteme koji su početkom sedamdesetih bili noseći stubovi ekonomskog rasta Srbije. Kada je reč o nerentabilnim

privrednim kolektivima koji su poslovali sa gubitkom ili uz državne subvencije, već i po principima privredne reforme, oni nisu mogli ostati u dotadašnjem položaju niti se smelo odlagati rešavanje njihovog problema, u ime demagoški „*branjenog*“ interesa radničke klase. Ovi principi i bezrezervna podrška uspešnim direktorima, pribavila je reformskom rukovodstvu Srbije epitet *tehnokrata*, koji apstrahuju interese radništva. Ipak, *conditio sine qua non* svakog pokušaja modernizacije, prema interpretaciji SK Srbije, morao bi da otvara perspektivu i obezbeđuje stabilan ekonomski rast i porast životnog standarda, uvodi savremene tehnologije, stvara velike privredne sisteme i organizuje privredu na principima moderne proizvodnje, čime bi se prevazilazila tehnološka zaostalost, kao jedan od ključnih elemenata otpora procesu modernizaciji. Integracija u ekonomiji i stvaranje velikih privrednih sistema kao centralna u programskim osnovama reformista Marka Nikezića, shvatana je u mnogo širem kontekstu prevazilaženja zatvorenosti i autarkije, lokalne, regionalne, ali i samodovoljnosti republike, jer je integracija u okviru republike samo prvi korak ka povezivanju jugoslovenske privrede i njeno uključivanje u svetsko tržište. Zbog toga su upravo modernizacija privrede, povećanje produktivnosti i konkurentnosti i jedinstveno tržište, za koje je verovao da će otvoriti svaku bravu, po Nikezićevom sudu, bili i ključni činioци jedinstva Jugoslavije, održive samo kao sinteze slobodno i neposredno izraženih interesa svih njenih građana i svih nacija koje je čine.

Polazeći kao dugogodišnji diplomata od maksime da nema spoljne politike koja nije povezana sa unutrašnjim razvojem i obrnuto, Marko Nikezić je verovao da je Sovjetski Savez izvorište i idejno uporište svakog jugoslovenskog, a pre svega konzervativizma u Srbiji. Pri tome je neretko isticao da i srpski nacionalizam i komunistički dogmatizam i unitarizam i centralizam i konzervativizam i politika nacionalne neravnopravnosti, naposljetku i po jugoslovensku nezavisnost najopasniji – imperijalizam, imaju svoje uporište i izvorište u Moskvi. Navodio je da dok se taj „*glečer*“ ne istopi ni u Jugoslaviji nema potpunog popuštanja, znajući maksimu koju je reformski čehoslovački političar, **Zdenjek Mlinarž** napisao – da za istočnu, srednju i jugoistočnu Evropu, „*mraz dolazi iz Kremlja*“. I drugi deo vladajućeg dvojca u Srbiji, Latinka Perović, je ne bez rizika upozoravala da su Sovjeti kao sonda prodrli u srpsko društvo, vršili uticaj, pokušavajući da zauzmu pozicije za postitovski period i onemoguće modernizaciju i emancipaciju Jugoslavije. Upozoravala je i na prisutne teze o tome da je Srbija predstavljala masovnu bazu

za sovjetski uticaj, zbog neravnomernosti njenog ekonomskog razvoja, nacionalne strukture, ali i slovenstva i pravoslavlja na koje su Sovjeti bili spremni da igraju. Zabrinuti sovjetskim uticajima na procese u Jugoslaviji, reformski vrh u Srbiji je upozoravao i da su na čelnim pozicijama u gotovo svim energetske objektima u ovoj republici, SSSR-u bliski ljudi, uglavnom oni koji su se izjasnili za IB. Smatrajući da „*Rusija*“ neće odustati od svojih pretenzija na Jugoslaviju, Nikezić je upozoravao i da je posebno opasna veza proruskih snaga, ibeovaca i srpskih nacionalista. Posmatrajući komunistički dogmatizam i srpski nacionalizam kao osnovu za sve sovjetske pritiske i uplive, Marko Nikezić je upozoravao da će u nestabilnim unutrašnjim prilikama Sovjeti neizostavno pokušati da se pokažu kao „*prijatelj*“ i „*saveznik*“ svih, a posebno Srba, koji su, navodno, „*potisnuti, zapostavljeni, neshvaćeni*“. Sovjetski vrh je, prema prvom čoveku SK Srbije, video nesumnjivo „*prosovjetsku*“ Jugoslaviju u kojoj bi se u prvom redu oslanjali na Srbe i Crnogorce.

Prateći široku dokumentarnu osnovu, reformisti Marka Nikezića bili su tvdi zagovornici moderne orijentacije i konsekvantni u negiranju tradicionalističkog i konzervativnog obrasca u svakom segmentu javnog života. Bilo je to očito u pitanjima, ekonomije, kulture, odnosa prema federaciji, idejama složene države, autonomije pokrajina, nacionalnih odnosa, tretiranju drugačijeg mišljenja, posmatranju pitanja Kosova, mesta Srbije i Jugoslavije u Evropi, pitanjima okretanja sebi i vlastitom razvoju, odnosu prema Sovjetskom Savezu, rusofiliji, prema Zapadu, tretiranju Srba van Srbije, mestu i ulozi partije u društvu, karakteru same partije, itd. Činjenica je da su se Tito i savezni politički centar u svojim pokušajima da očuvaju monopol i nedeljivost vlasti krajem prelomne 1971. i tokom 1972. godine, između decentralizacije i demokratizacije opredelili samo za prvu. Polazeći od pretpostavke da je formula sinhrona decentralizacije i demokratizacije generisala previše nestabilnosti, ali i nespreman na suštinsku liberalizaciju društva koja bi relativizovala i oslabila položaj monopolističke partije i uz to uveren da bi mešavina decentralizatorskog konstitutivnog koncepta sa jakim reformskim rukovodstvima po republikama svela na formu i savezni politički centar, ali i umanjila njegovu ulogu neprikosnovenog autoriteta i arbitra, jugoslovenski predsednik je uz podršku konzervativnih delova partije, od decembra 1971. godine, pa tokom čitave sledeće godine, vršio snažan pritisak izazivajući disolucije u republičkim partijama Hrvatske, Srbije, Slovenije i Makedonije, u cilju smene reformski orijentisanih rukovodećih struktura. U Srbiji se njena sudbina

nije ni ovoga puta prelomila bez nje same. Uz pomoć potisnutih „*revolucionarnih*“ kadrova i dogmatskih delova partije, obaveštajnih i bezbednosnih struktura i sa neskrivenom podrškom samog Tita – **Draža Marković**, predsednik skupštine Srbije, podstakao je i zaoštrio suština konceptijska politička razilaženja, koja su se ticala: slabljenja mesta i uloge partije u društvu, potiskivanja ratnih generacija, liberalnog odnosa prema štampi i političkoj opoziciji, prevelike samostalnosti privrednih subjekata, nepoštovanja Titovog autoirteta, intelektualizma i avangradizma, itd. Suočeni sa žestokim Titovim pritiskom i oštrim napadima u svojoj republici, čelni ljudi SK Srbije u oktobru 1972. godine ostavkama su napustili političku i javnu scenu.

Reformsko rukovodstvo SK Srbije pre svega je doprinelo proširenju granice sloboda u Srbiji – individualnih i institucionalnih, unutar zadatih okvira (društveno-svojinski odnosi i monopartijski sistem), zalažući se za modernizacijska rešenja koja su bila s one strane svakog konzervativizma i nasilja, zagovarajući dijalog, promenu svesti i političke kulture, afirmisanje mnogostrukosti i pluralnosti različitih društvenih interesa, znajući da ekonomski napredak, moderne ideologije i intelektualna erudicija, ne mogu trajno da znače progres, ako se mitotvorna i patrijarhalna svest održavaju kao poželjno obeležje identiteta društva; iz tih razloga je poručivano da se moderna Srbija nije mogla graditi i na privrednom razvoju i na kosovskom mitu, kako je govorio Marko Nikezić. Zbog toga je smena reformskog rukovodstva u Srbiji, višegodišnja kampanja protiv ideja i ljudi, koji su kao svoje geslo imali modernu Srbiju, difamacije i masovne političke eliminacije ljudi u partiji, državnom aparatu, medijima, kulturi i, možda najvažnije, u privredi, destruiralo za duži period potencijal Srbije za promenama i vodilo ka zatvaranju njene istorijske perspektive, gubitkom koraka sa razvijenim delovima Jugoslavije, ali i modernim svetom, naposljetku gubitkom i same mogućnosti komunikacije sa njima. Praveći sve vreme jasnu distinkciju između nacionalnog identiteta i destruktivnih svojstava nacionalističke ideologije, kao najveću opasnost za svoje društvo i čitavu Jugoslaviju Marko Nikezić i Latinka Perović videli su autokratsku Srbiju u kojoj bi se izvršio sinkretizam konzervativnog nacionalizma i dogmatskog socijalizma sa osloncem na Moskvu. Savremenost je prevazišla i njihove najpesimističnije anticipacije. Poruke koje su srpski reformski komunisti slali bile su univerzalne, emancipativne i modernističke, a njihova potonja ignorancija ili difamacija, pokušaj je da se put kojim je Srbija narednih decenija krenula, a koji

je bio nepogrešiva negacija i suprotnost celokupne njihove politike – pokaže kao jedini moguć i neizbežan.

SERBIA AND MODERNIZATION FROM 1968 To 1972

Abstract: *The period from 1968 to 1972, was the busiest time of the political, social, economic and cultural development, accelerated reforms, modernization and incomplete and winding, but steady democratization of specific Yugoslav model of social integration. After a long time of rejection and unsuccessful attempts, an economic reform began in 1965, which was a never-before-seen attempt at combining socialist principles and market mechanisms in the economy, in the socialist world. The need to achieve higher productivity in order to compete on the world market required a new attitude towards economy, opening market mechanisms and economic and financial autonomy of enterprises, thus giving a much deeper meaning to self-management, since the state ceases to play the role of investors the profit is kept and disposed by the collectives. Along with the liberalization of foreign investment and evolutionary termination of budgetary grants towards unsuccessful industries, the East thought that Yugoslavia was slipping into capitalism, but the socialist system characteristics kept the two corner stones - Social ownership of the means of production and self-management mechanisms in the economy. The first results of the reform also revealed all the negative consequences of the previous development, but along with the economic growth and differentiation, they opened up the old dilemma under the new circumstances - to change the society with more and more crucial reforms or to “go back” to revolutionary principles.*

Keywords: *Serbia, reforms, democratization of society.*

Literatura

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije – fondovi:

CK SKJ – Izvršni komitet, Predsedništvo, Komisija za reorganizaciju
Savezna Skupština
Savezno izvršno veće
Kabinet Predsednika Republike
Lični fond Josipa Broza Tita

Arhiv Srbije – fondovi:

Savez komunista Srbije – Centralni komitet, Komisije CK
Skupština SR Srbije
Ustavna komisija

Arhiv Vojvodine – fond:

Pokrajinski komitet

Objavljeni izvori, dnevници i memoari:

Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966.

Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji, Beograd, 1972.

Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, Beograd, 1984.

Autonomija Vojvodine, Novi Sad, 1976.

Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Zagreb, 2006.

Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodno-oslobodilačke borbe“ u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd, 1944.

Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd, 1977.

Čehoslovačke perspektive, Beograd 1968.

Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, priredio: Jovan P. Popović, Beograd, 1999.

Četrnaesta konferencija Saveza komunista Autonomne pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 1968.

Dušan Čkrebić, *Između pamćenja i zaborava*, Novi Sad, 2007.

- Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011.
- Dobrica Ćosić, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971.
- Deveti Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11–13. marta 1969, stenografske beleške*, I, Beograd, 1970.
- Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Slavoljub Đukić, *Dobrica Ćosić: Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989.
- Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Beograd, 2009.
- Mihajlo Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Beograd, 1997., str. 199–200; Isti, „Smišljene smutnje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Rade Grujić, *Kako smo smenjeni. Obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, Beograd, 1989.
- Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989.
- Edvard Kardelj, *Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva*, Beograd, 1969.
- Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd, 1973.
- Ranko Končar, „Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u Autonomnu Pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945.“, *Savremenost*, Novi Sad, 1974.
- Kongres kulturne akcije u SR Srbiji* (stenografske beleške), Beograd, 1972.
- Todor Kuljić, *Tito, sociološko–istorijska studija*, Zrenjanin, 2004.
- Miodrag Marović, „Politika“ i politika, Beograd, 2002.
- Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1-2, Beograd, 1978.
- Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, 1, Beograd, 1987.
- Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008.
- Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984.
- Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971.*, Beograd, 1984.
- Živko Milić, „Za pravu meru“, *Borba*, 31. decembar 1968. i 1–2. januar 1969.
- Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, 2010.
- Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb, 1985.
- Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989.
- Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998.
- Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, Beograd, 2003.
- Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003.
- Latinka Perović, *Kultura u socijalizmu*, Beograd, 1965.
- Latinka Perović, *Savez komunista u novim uslovima*, Beograd, 1967.
- Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde. Idejno-politička praksa Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1969.

Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991.

Latinka Perović, *„Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka”*, *Srpska krhka vertikalna*, Beograd, 2003.

Latinka Perović, *„Ni tabu, ni mit”*, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.

Latinka Perović, *„Sudar u Srbiji”*, u: *Ispred vremena*, prir. Mijat Lakićević, Beograd, 2011.

Latinka Perović, *„Prilog proučavanju Hrvatskog proljeća”*, u: *Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije*, ur. Tvrтко Jakovina, Zagreb, 2012.

Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, 2, Beograd, 1987.

Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.

Nebojša Popov, *Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1989.

Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji. “Beogradski jun” 1968.*, Beograd, 2008.

Koča Popović, *“Zapisi iz pokojne prošlosti”*, 8, *Vreme*, 20.1.1992.

Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972., Beograd, 2003.

Preobražaj saveza komunista Srbije, Beograd, 1970.

“Program Saveza komunista Jugoslavije”, u: *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, stenografske beleške, Beograd, 1958.

Protiv zabrana. Razgovor “Socijalizam i kultura” Filozofskog društva Srbije 1969. stenogram prir. Z. Kučinar, Beograd, 2011.

Aleksandar Ranković, *Dnevničke zabeleške*, Beograd, 2001.

„Rezolucija o savremenoj političkoj situaciji”, Čehoslovačke perspektive, Beograd 1968.

Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.).

Zoran Sekulić, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd, 1989.

Šesti kongres Saveza komunista Srbije, Beograd, 1968.

Mijalko Todorović, *Preobražaj Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1968.

Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986.

Desimir Tošić, *“Čovek koji je mnogo mislio”*, *Naša reč*, London, oktobar 1973.

Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 1956.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine), Beograd, 1971.

Ustavne promene, Beograd, 1971.

Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973). Pogled s vrha i izbliza*, Zagreb, 2001.

Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, knjiga 2, Beograd, 1985.

Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd, 1989.

Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004.

Istoriografija

Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između “revolucionarnog kursa” i reformskih težnji (doktorska disertacija u rukopisu)*.

Milivoj Bešlin, „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 77–78, Novi Sad, 2008.

Milivoj Bešlin, “Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)”, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011.

Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985.

Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.

Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, Beograd, 2012.

Steven L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making Since 1966.*, New Jersey, 1983.

Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd, 1990.

Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.

Istorija Saveza komunista Jugoslavje, Beograd, 1985.

Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012.

Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011.

Živorad Žika Minović, *Politička palanka. Oblici političkog grupašenja u Srbiji 1965–1971.*, Čačak, 2008.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, Beograd, 1988.

Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918–2005.*, Washington, 2006.

Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978.

Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Beograd, 1969.

Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od XIX do XXI veka*, Beograd, 2009.

DEMOKRATIZACIJA U 21. VEKU²

Apstrakt: Rad se bavi karakterom demokratizacije u 21. veku, u kontekstu teorije o talasima demokratizacije Semjuela Hantingtona. Autor analizira dve grupe promena: demokratizaciju autoritarnih režima u istočnoj Evropi koji se, iz različitih razloga, nisu u potpunosti demokratizovali neposredno nakon pada Berlinskog zida (tzv. obojene revolucije u SR Jugoslaviji, Ukrajini, Gruziji i Kirgiziji); kao i revolucionarni talas pobuna i protesta u arapskom svetu (Arapsko proleće). Mesto ovih fenomena u Hantingtonovoj klasifikaciji određuje se na osnovu nekoliko kriterijuma: uzroka demokratizacije, njenih obeležja, kao i kontekstualnih pitanja koja okružuju demokratske procese na početku novog milenijuma. Autor zaključuje da je za tzv. obojene revolucije nedvosmisleno jasno da po svom geografskom i političkom kontekstu, endogenim i egzogenim uzrocima, kao i opštim obeležjima, pripadaju trećem talasu. To se međutim ne može reći za Arapsko proleće, koje pokazuje značajno drugačije odlike u odnosu na do sada viđene procese demokratizacije.

Ključne reči: Demokratizacija, treći talas, Semjuel Hantington, arapsko proleće, šarene revolucije.

¹ Institut za političke studije, Beograd. Kontakt: dejan1987bursac@gmail.com.

² Ovaj rad je nastao u okviru projekta br. 179009, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Najopštije rečeno, demokratizacija označava proces prelaska iz autoritarnog u demokratski politički sistem.³ Decenijama smo svedoci konstantnih promena političkih sistema: u nekim državama se proces promene dešava naglo, u formi revolucija; dok je u drugima na sceni višegodišnji, evolutivni proces stvaranja demokratskih institucija i napuštanja autoritarnih praksi.

Jedno od ključnih obeležja ovog procesa je globalnost: demokratizacija se javlja u različitim delovima sveta i raznim autoritarnim režimima (vojnim huntama, jednopartijskim sistemima, harizmatiskim diktaturama ličnosti), koji padaju pod naletom demokratskih ideja i pokreta. Upravo zgrušavanje ovog procesa u određenim vremenskim epohama, koje karakteriše niz zajedničkih obeležja i zajedničkih uzroka, navelo je **Semjuela Hantingtona** da formuliše teoriju o talasima demokratizacije.⁴

Talasi demokratizacije

Teorijski okvir za naše istraživanje nalazimo upravo u Hantingtonovoj teoriji. On definiše talase demokratizacije kao istorijske periode u kojima se broj demokratskih država značajno uvećao. Ove promene, osim vremenske i često geografske bliskosti, karakteriše i osobeni set okolnosti: uzroka koji su izazvali talas, njegovih osnovnih obeležja, ishoda i, u krajnjoj liniji, opšteg istorijskog, socijalnog i geopolitičkog konteksta u kom se demokratizacija odvija.

Prvi, dugački talas demokratizacije, čije korene nalazimo u Francuskoj i Američkoj revoluciji, kao i u engleskom parlamentarizmu, počinje u prvoj polovini 19. veka, te zahvata Severnu Ameriku, severozapad Evrope, Okeaniju i pojedine države Latinske Amerike. Ovaj talas, karakterisan postepenom i dugotrajnom izgradnjom demokratskih institucija, podstaknut je brojnim procesima: industrijalizacijom, urbanizacijom, stvaranjem gradske srednje klase i radničke klase, jakim uplivom filozofskih ideja o jednakosti, pravima i slobodama, društvu i državi; ali i dubljim uzrocima – poput religije (jakog uticaja protestantskog pogleda na svet) ili geografije (jednakosti prilika u tzv. Novom svetu, lišenom zaostavštine

³ Za šire određenje pojma videti: Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 60-71.

⁴ Semjuel P. Hantington, *Treći talas: Demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, Stubovi kulture, Beograd, 2004.

feudalnih privilegija). Konačno, poslednji period prvog talasa izazvan je ishodom Prvog svetskog rata, tj. porazom centralnih sila i oslobađanjem nacija nastalih na ruševinama velikih evropskih imperija.

Paradoksalno, ishod Velikog rata je uslovio i prvi povratni talas: posustajanje demokratizacije, pa čak i reverzibilni proces koji je usledio. U brojnim zemljama tako dolazi do ponovne uspostave autoritarnih režima, koji su svoj najbrutalniji izraz dobili u konsolidaciji fašizma i nacional-socijalizma kao vladajućih režima u nemalom broju država.

Drugi talas demokratizacije započinje tokom Drugog svetskog rata. U sklopu ovog talasa možemo razlikovati tri distinktivna procesa. Prvi se odnosi na demokratizaciju koja je nastupila kao rezultat poraza sila osovine, pre svega (Zapadne) Nemačke, Italije, Japana i Austrije. Drugi proces se tiče promena u turbulentnim južnoameričkim diktaturama: u roku od samo nekoliko godina, Urugvaj, Brazil, Argentina, Kostarika, Kolumbija, Peru i Venecuela, dobijaju demokratske vlade.⁵ Najzad, treći deo talasa vezuje se za proces dekolonizacije u Africi, Aziji i na Karibima.

I, ovaj talas je pratio povratni zazor. Vojne hunte uskoro dolaze na vlast u Grčkoj, Turskoj i južnoameričkim zemljama. Bivše kolonije poput Filipina, Indonezije, Južne Koreje, Pakistana i Indije, pokazuju autoritarne tendencije. Države istočne i centralne Evrope gotovo da nisu imale šansu da dosegnu minimum demokratskih procesa nakon oslobođenja – odmah su pale pod uticaj Sovjetskog Saveza i uspostavile jednopartijske komunističke sisteme. Najzad, u ovom talasu nalazimo i jedan broj nedemokratskih režima koji je zaostao iz prethodnog povratnog talasa, poput Španije ili Portugala.

Konačno, temu Hantingtonovog, ali i našeg interesovanja, predstavlja treći talas demokratizacije – proces koji je započeo tzv. *Revolucijom karanfila*, aprila 1974. godine u Portugalu, a nastavio se u narednim decenijama, proširivši listu demokratskih država na najveći broj do sada.⁶ Hantington svoje istraživanje završava 1991. godine. Svedoci smo da su demokratski procesi nastavili da se šire planetom i nakon toga. Naše ključno pitanje je: da li se procesi demokratizacije koji su se dogodili nakon pada socijalizma u istočnoj Evropi mogu definisati kao deo trećeg talasa? Da li demokratski pokreti 21. veka pripadaju jednom

⁵ Na osnovu: Semjuel Hantington, navedeno delo, str. 25.

⁶ *How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy*, Freedom House, 2005, p. 5.

neprekinutom decenijskom političkom fenomenu, koji traje konstantno od 1974. godine? Ili oni, sa svojim specifičnostima, predstavljaju začetak novog, četvrtog talasa demokratizacije?

Da bismo našli odgovore, analiziraćemo dve specifične grupe demokratskih prevrata koji su se desili na početku novog milenijuma. Prvi se u medijskom diskursu⁷ zbirno naziva „*obojene*“ ili „*šarene*“ revolucije, a odnosi se na rušenje istočnoevropskih autoritarnih režima koji nisu potpuno demokratizovani tokom trećeg talasa. U ovim zemljama, striktno uzevši, nije bilo jednopartijske ili vojne diktature, već su postojali određeni demokratski, pre svega izborni procesi – doduše uz jake autoritarne tendencije i moćne populističke lidere. Takav je pre svega slučaj sa petooktobarskom revolucijom⁸ 2000. godine u Srbiji, ružičastom revolucijom 2003. godine u Gruziji, narandžastom revolucijom 2004. i 2005. godine u Ukrajini, kao i revolucijom lala 2005. godine u Kirgiziji. Zakasnela demokratizacija je u ovim državama izazvana brojnim kontekstualnim razlozima, koji se mogu pripisati kako unutrašnjoj političkoj dinamici, tako i geopolitičkoj složenosti.

Druga specifična grupa koju analiziramo odnosi se na tzv. Arapsko proleće: eksploziju protesta, socijalnih nemira i revolucija, koja pogađa sever Afrike i Bliski istok, zahvativši više od dvadeset zemalja od decembra 2010. godine do danas.

Da bi testirali pripadnost ovih revolucija 21. veka trećem talasu demokratizacije, primenićemo na njih tri različita kriterijuma. Prvi se odnosi na uzroke demokratizacije, drugi na ključna obeležja, a treći na samu demokratsku prirodu ovih procesa.

Uzroci demokratizacije

Huntington navodi pet eksplanatornih varijabli prisutnih u trećem talasu.⁹ Prva je kriza legitimnosti autoritarnih sistema, tj. nemogućnost režima da ispune očekivanja na kojima se zasnivala njihova legitimnost: bilo to ekonomsko

⁷ Na osnovu: Ruaridh Arrow, *Gene Sharp: Author of the nonviolent revolution rulebook*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12522848>, 15. 02. 2015.

⁸ Pojam „revolucija“ ne uzimamo u striktnom, normativnom smislu; već ga koristimo zbirno za sve demokratske ili protestne pokrete koji su predmet interesovanja ovog rada. Za ocenu promena u Srbiji videti: Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 68-71.

⁹ Semjuel Huntington, navedeno delo, str. 47-51.

blagostanje, pobjeda u ratu itd. Drugi uzrok je ekonomski, a radi se o paradoksalnom pitanju. U pojedinim državama, dugotrajna kriza i rastuće siromaštvo pružaju nezadovoljnim masama neophodan impuls za rušenje režima. U drugoj grupi zemalja pak, dugotrajno blagostanje stvara stabilnu srednju klasu koja počinje da ističe demokratske političke zahteve. Ekonomija tako predstavlja mač sa dve oštrice za nedemokratske režime. Naredni uzrok Hantington nalazi u religiji, pre svega u aktivnosti katoličke crkve na promociji demokratskih vrednosti u Južnoj Americi i centralnoj Evropi; kao i u širenju hrišćanskih vrednosti u državama poput Južne Koreje. Četvrti i peti impuls odnose se na egzogene faktore: na namerni politički uticaj spoljnih aktera poput SAD ili EU; te na efekat „*grudve snega*“ – domino efekat širenja demokratije među zemljama sličnog političkog, geografskog ili kulturološkog okvira.¹⁰

Da li se uzroci revolucija u 21. veku podudaraju sa navedenim uzrocima trećeg talasa? Kriza legitimnosti režima je očigledan katalizator, kako u istočnoj Evropi, tako i u arapskom svetu. Dugotrajni režimi koji su izgubili svrhu svog postojanja, u kojima je gušeno opoziciono delovanje i ugrožavana ljudska prava, u kojima je cvetala korupcija – predstavljaju pogodno tlo za demokratske pokrete. U pojedinim državama, krizu legitimnosti su izazvali izgubljeni ratovi. Za šarene revolucije je posebno karakteristično to što su se dogodile u post-izbornom periodu, najčešće kao mobilizacija građanstva za odbranu izbornih rezultata od režima koji nisu hteli da odstupe, te je tako legitimnost autoritarnih lidera poražena na samom izvoru – na biračkom mestu.

Ekonomski set uzroka je blisko povezan sa legitimitetom: režimi koji nisu uspeli da obezbede blagostanje često su gubili podršku. Drugi aspekt ovog problema je bio naročito vidljiv u pojedinim državama koje je zahvatilo Arapsko proleće, a u kojima su građani uživali značajan nivo blagostanja, iako je bilo vidno odsustvo političkih sloboda. Radi se pre svega o Siriji, Libiji, Jordanu, ali i zalivskim državama poput Kuvajta ili Bahreina.¹¹ Ekonomsko blagostanje je u ovom slučaju poslužilo kao instrument u formiranju urbanizovane, obrazovane srednje klase, koja je počela da formuliše demokratske zahteve, što ju je dovelo u koliziju sa vladajućim režimima. Iako je ovaj uzrok formalno ekonomski, možemo reći da se

¹⁰ Semjuel Hantington, navedeno delo, str. 103-109.

¹¹ O prospektima uspeha demokratskih pokreta i demokratizacije uopšte u zborniku: *Civilian Jihad: Nonviolent Struggle, Democratization, and Governance in the Middle East* (ed. Maria J. Stephan), Palgrave Macmillan, New York, 2009.

pre svega radi o sferi izostanka legitimnosti režima, odnosno nesposobnosti rigidnih političkih sistema da izgrade institucionalni ventil u okviru kojeg bi se artikulisali i ostvarivali zahtevi srednje klase. U svakom slučaju, ekonomsko blagostanje je u ovim državama doprinelo izgradnji specifičnog humanog i socijalnog kapitala, koji je uslovio formulaciju političkih zahteva koje autoritarni režimi nisu mogli da apsorbuju.¹²

Kada se radi o uticaju religije, naizgled ne postoji direktna veza između Hantingtonovog objašnjenja (morala zapadnog hrišćanstva i konkretnih aktivnosti katoličke crkve) i demokratizacija u 21. veku. U većini pomenutih društava živi zanemarljiv broj katolika, te je i uticaj katoličke crkve umanjen. Uloga crkve u obojenim revolucijama je bila ograničena, a uglavnom se svodila na deklarativnu podršku opozicionim pokretima kada su oni već bili u naletu. Većinska pravoslavna religija nije igrala mobilizatorsku ulogu u SR Jugoslaviji, Ukrajini i Gruziji, a slično možemo reći i za većinski muslimansku Kirgiziju.

Sa druge strane, u arapskom svetu je religija odigrala značajnu ulogu u formulaciji društvenog nezadovoljstva. Kako su režimi uspostavljeni nakon dekolonizacije Bliskog istoka povećavali svoju opresivnost, islam je sve više postajao medij političke opozicije. Sekularne diktature arapskog sveta nisu uspevale da postignu značajne uspehe, a u nedostatku potisnutih opozicionih odgovora, islam je predstavljao platformu za okupljanje nezadovoljnika. Tako se opoziciona politika formirala u religiji bliskim organizacijama poput Muslimanskog bratstva. Problem sa ovakvom genezom opozicionih pokreta predstavlja snažan upliv fundamentalističkih, pa čak i ekstremističkih ideja, propagiranih od strane konzervativnih struja u islamu.¹³ Tako se legitimna opoziciona opcija ponegde prelila u oružane i terorističke grupe. Ovakva veza religije i društvenih pokreta je u krajnjoj liniji imala negativne efekte i po samu demokratizaciju regiona, često pretpostavljajući fundamentalističku viziju društva kao alternativu autoritarnom režimu.

Četvrti uzrok, tj. spoljni uticaj EU u slučaju evropskih država, odnosno SAD u slučaju arapskih zemalja, ne treba posebno objašnjavati. Konačno, peti uzrok koji

¹² Videti: Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 77-78.

¹³ O ovoj problematici videti: Fareed Zakaria, *Why they still hate us, 13 years later*, http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-they-still-hate-us-13-years-later/2014/09/04/64f3f4fa-3466-11e4-9e92-0899b306bbea_story.html, 15. 02. 2015.

ispitujemo je postojanje domino efekta. Kada se radi o obojenim revolucijama, čini se da nema jasne linije uticaja – osim možda sporadičnih slučajeva „izvoza znanja“ od strane pojedinih opozicionih grupa. Kod Arapskog proleća nalazimo različitu situaciju. Čitava plejada pokreta, protesta i nereda širila se kao požar arapskim svetom – od kada je izbila, u decembru 2010. u Tunisu, revolucija je u roku od dve godine, u manjem ili većem obimu, zahvatila čak 22 države. Razlozi za to su brojni: arapske države su izuzetno kulturološki povezane zajedničkim jezikom i religijom. Osim geografske blizine, treba uzeti u obzir i sličan politički kontekst regiona. Takođe, globalni problemi islama, kako u kulturološkom, tako i u političkom smislu, snažno pogađaju ova društva.¹⁴ Važan faktor u domino efektu Arapskog proleća čini i globalna tehnološka revolucija, naročito ogromna uloga koju su mediji, internet i društvene mreže imali u prenosu informacija, ideja i iskustava između aktivista u ovim zemljama.¹⁵

Hantington je izneo stav da su već 1990. godine mnogi od uzroka trećeg talasa značajno izgubili na snazi.¹⁶ Međutim, nije isključio mogućnost da se opet manifestuju u jednom istorijskom trenutku. Kao što vidimo, većina njih je ponovo prisutna u 21. veku.

Obeležja demokratizacije

Drugi deo analize posvećujemo obeležjima trećeg talasa.¹⁷ Prvo, najveći deo tranzicija u trećem talasu je obavljen kroz pregovore i kompromise političkih elita, te je rezultat ovih demokratizacija bila umerenost aktera u stavovima i delima. Povezano s tim, većinu ovih prevrata je odlikovao izuzetno nizak nivo nasilja: dominiraju nenasilni protesti i druge metode građanskog otpora. Konačno, treća odlika su izbori: veliki broj režima je smenjen (ili je njihova smena legitimizovana) upravo na demokratskim izborima.

Da li je tako i u 21. veku? Ponovo nailazimo na razliku između obojenih revolucija i Arapskog proleća. Iako u istočnoevropskim državama, pre svega zbog prolongirane autoritarne vladavine i značajnog antagonizma između režima i

¹⁴ Videti: Haled Fuad Alam, *Globalni islam*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

¹⁵ Phillip N. Howard, Muzammil M. Hussain, *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*, Oxford University Press, 2013, pp. 17-35.

¹⁶ Semjuel Hantington, navedeno delo, str. 275.

¹⁷ Semjuel Hantington, navedeno delo, str. 160.

demokratske opozicije, nije došlo do kompromisa oko demokratizacije kakav smo viđali u 20. veku, moramo priznati da je nivo nasilja bio izuzetno nizak – vlade u sve četiri analizirane države su napustile pozicije nakon velikih civilnih protesta relativno niskog intenziteta nasilja.

Arapski svet se razlikuje. Prvo, kompromis sa vladajućim elitama gotovo da nije postojao. U određenim državama je došlo do koncesija od strane režima, kojima su nemiri umanjeni; dok je u onima u kojima je protest uspeo i u kojima je režim svrgnut, došlo do pojave političkog revanšizma. Nasilje je postalo gotovo pravilnost u ovim procesima – u pojedinim državama, poput Libije ili Sirije, ono eskalira u oružani sukob kome se kraj još uvek ne nazire. Najzad, izbori su održani tek u nekoliko država. U Libiji i Jemenu, održani izbori nisu bili od velike važnosti za konsolidaciju demokratije, jer su ove zemlje u tom momentu već ogrezle u oružane sukobe. U Egiptu je izborne cikluse pratilo uvođenje prikrivene vojne diktature. U Jordanu je došlo do određenih ustupaka od strane vlasti, ali ne i do promene režima. Slično je i u Saudijskoj Arabiji, gde su nakon manjih protesta po prvi put dopušteni lokalni izbori, na kojima su mogli da učestvuju samo muškarci. Jedini primer uspešno održanih izbora i uopšte usmerenosti celog procesa na izbore nalazimo u Tunisu,¹⁸ gde se, nakon protesta i turbulentnog ustavotvornog perioda, čini da je država ušla u redovne tokove demokratskog procesa, naročito posle mirnih parlamentarnih i predsedničkih izbora, održanih krajem 2014. Iz svega navedenog možemo zaključiti da ovaj proces u arapskim državama u najvećem broju slučajeva ne odlikuje niti jedno od obeležja trećeg talasa: nenasilje, kompromis političkih elita i usmerenost na izbore predstavljaju izuzetnu retkost u Arapskom proleću.

Priroda demokratskih pokreta u 21. veku

Treći deo analize ispitaće kratko dva kontekstualna pitanja, koja će na koncu odrediti mesto ovih pokreta u klasifikaciji talasa demokratizacije. Prvo pitanje odnosi se na prirodu samih pokreta, a drugo na vremenski redosled demokratskih i povratnih talasa u Hantingtonovoj tipologiji.

Prvo pitanje koje se nameće kada vidimo ishode revolucija u pojedinim državama, jeste: da li su ovi pokreti uopšte demokratski? Da li se radi o

¹⁸ Fareed Zakaria, *Why democracy took root in Tunisia and not Egypt*, http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-democracy-took-root-in-tunisia-and-not-egypt/2014/10/30/c5205adc-606a-11e4-9f3a-7e28799e0549_story.html, 15. 02. 2015.

revolucijama koje su težile demokratizaciji? Na ovo pitanje, bez dileme, možemo odgovoriti pozitivno. Iako mnogi od ovih pokreta nisu postigli demokratsku viziju društva, svi su kao pokretački motiv imali neku demokratsku promenu: bilo to povećanje prava i sloboda, ograničenje moći ili umanjenje privilegija vladajuće klase, organizacija izbora, liberalizacija neke oblasti političkog života, ili u krajnjoj liniji, smena režima i promena političkog sistema. Bez obzira na opseg i domet, istaknuti zahtevi sve ove pokrete čine demokratskim.

Drugo pitanje je formalno iz perspektive Hantingtonove teorije, a tiče se postojanja trećeg povratnog talasa. Povratni talasi imaju konceptualnu ulogu u razgraničavanju talasa demokratizacije, te se mi moramo zapitati da li je, u periodu između završetka Hantingtonove studije i obojenih, odnosno arapskih revolucija, došlo do povratnog talasa? Pored samog Hantingtona, koji je, kako smo pomenuli, još 1991. godine upozorio na slabljenje uzroka trećeg talasa, pojedini autori¹⁹ su primetili određene tendencije koje su ukazivale na završetak demokratizacije: već krajem veka, bilo je jasno da broj liberalnih demokratija stagnira, a da se u mnogim državama trećeg talasa stanje demokratije pogoršalo. Konsolidacija je, posebno u nekim istočnoevropskim zemljama, bila parcijalna i spora. I danas je vidljivo pogoršanje stanja demokratije u brojnim zemljama. Zbog autoritarnih tendencija demokratski izabраниh režima, često je kritikovana **Orbanova** vlada u Mađarskoj,²⁰ **Erdoganov** režim u Turskoj,²¹ kao i **Putinova** Rusija.²² Stanje nije bolje ni u Makedoniji,²³ a sve do predsedničkih izbora 2014. godine, Rumunija je svrstvana u grupu zemalja sa autoritarnim tendencijama.²⁴ Ukrajina je, od narandžaste

¹⁹ Larry Diamond, *The End of the Third Wave and the Global Future of Democracy*, Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1997, pp. 33-37.

²⁰ Amy Brouillette, *The Autocrat Inside the EU*, <http://foreignpolicy.com/2014/08/21/the-autocrat-inside-the-eu/>, 15. 02. 2015.

²¹ Hasnain Kazim, Maximilian Popp, *One-Man State: Presidential Election Set to Seal Erdogan's Supremacy*, <http://www.spiegel.de/international/world/erdogan-set-to-celebrate-power-by-winning-presidential-election-a-984581.html>, 15. 02. 2015.

²² Michael McFaul, Kathryn Stoner-Weiss, *Mission to Moscow*, <http://www.foreignaffairs.com/articles/63047/michael-mcfaul-and-kathryn-stoner-weiss/mission-to-moscow>, 15. 02. 2015.

²³ Matthew Brunwasser, *Concerns Grow About Authoritarianism in Macedonia*, <http://www.nytimes.com/2011/10/14/world/europe/concerns-grow-about-authoritarianism-in-macedonia.html>, 15. 02. 2015.

²⁴ Florian Bieber, *The meaning of Klaus Iohannis' victory in Romania*, <https://fbieber.wordpress.com/2014/11/17/the-meaning-of-klaus-iohannis-victory-in-romania/>, 15. 02. 2015.

revolucije, prošla kroz nekoliko manjih talasa u kojima su se demokratski i autoritarni impulsi smenjivali. Najzad, i Srbija se u poslednje vreme nalazi pod kritikama domaćih i međunarodnih aktera, zbog odnosa prema nezavisnim institucijama, opoziciji i medijima.²⁵ Ove tendencije se uklapaju u Hantingtonova predviđanja o eroziji demokratije. On naime smatra da je u demokratijama trećeg talasa moguć povratni zazor, a kao potencijalnu manifestaciju nudi nekoliko oblika, od kojih nam se najbliže stvarnosti čine predviđanja o oligarhijskom autoritarizmu i o populističkim diktaturama.²⁶ Iako možemo reći da je došlo do neke vrste reverzibilnog talasa, on svakako nije bio drastičan u obimu i posledicama kao prvi i drugi povratni talas. Demokratija koja nastaje u trećem talasu je očigledno otpornija na povratne procese, između ostalog i zbog usmerenosti pažnje spoljnih aktera (EU i SAD), kao i zbog uticaja globalnog javnog mnjenja. I pored autoritarnih tendencija, demokratski proces tako ostaje ključni metod legitimizacije političkih elita. Ipak, u Hantingtonovom sledu događaja, ovaj povratni talas autoritarnih tendencija u Istočnoj Evropi dolazi nakon obojenih revolucija, što sugeriše da su ove revolucije pripadale trećem talasu.

Zaključak

Nakon analize pomenutih slučajeva, možemo reći da revolucije u Srbiji (SRJ), Ukrajini, Gruziji i Kirgiziji u prvoj deceniji 21. veka, u potpunosti pripadaju trećem talasu i po svojim uzrocima, i po ključnim obeležjima, ali i po opštem kontekstu: uprkos značajnom kašnjenju, ove četiri demokratizacije deo su procesa raspada socijalističkih režima u Evropi.

Arapsko proleće ima značajno drugačije odlike. Iako možemo identifikovati jednake uzroke trećeg talasa i Arapskog proleća (sa izuzetkom jakog uticaja islama), ovaj proces odlikuju različita obeležja: izuzetno je nasilan, umerenost i kompromis su retka pojava, a demonstracije i pokreti nastali u ovom delu sveta obično nisu bili usmereni ka izborima. Konačno, sam ishod procesa je neizvestan. U većini država se demokratska konsolidacija uopšte ne nazire. U nekim slučajevima, poput Egipta, došlo je do povratnog talasa u vidu preuzimanja vlasti od strane vojnog režima. U drugoj grupi država, kojoj pripadaju Jordan ili Saudijska Arabija, dolazi

²⁵ Nemanja Rujević, *Reformator ili samo gladan moći?*, <http://www.dw.de/reformator-ili-samo-gladan-mo%C4%87i/a-17389061>, 15. 02. 2015.

²⁶ Semjuel Hantington, navedeno delo, str. 278-279.

tek do malih ustupaka režima – koji se nikako ne mogu nazvati demokratizacijom, možda tek njenim začetkom. U trećoj grupi, gde spada npr. Bahrein, protesti i pregovori između vlasti i opozicije još uvek traju. U četvrtoj grupi država, protest je izašao iz dihotomije između očuvanja starog, autokratskog režima i uspostavljanja novog, demokratskog; te se izmestio u sferu oružanog sukoba kome se ne nazire kraj. Takav je slučaj u Libiji, Jemenu i naročito Siriji. Praktično jedinu okončanu demokratizaciju nalazimo tamo gde je Arapsko proleće i počelo, u Tunisu. Ovo je možda i pokazatelj opasnosti koju efekat „grudve snega“ može da ima u nestabilnim regionima, kada revolucija počne da se preliva iz jedne države, u kojoj se nezadovoljstvo formiralo pod relativno jasnim političkim i socijalnim uslovima; u druge zemlje, čija društva i režimi nisu bili spremni za takvu eksploziju. Pored toga, situaciju dodatno komplikuju faktori poput digitalne i demografske revolucije,²⁷ kao i specifičan geopolitički momenat ovog dela sveta.

Na osnovu specifičnosti procesa demokratizacije u severnoj Africi i na Bliskom istoku, ne možemo a da se ne zapitamo, da li se u ovom slučaju radi o začetku zasebnog, četvrtog talasa demokratizacije? Ovaj talas će očigledno biti nasilniji i manje demokratski. Biće izuzetno zapaljiv, zbog okoštalih tradicija i nepopustljivih režima sa kojima se suočava. I tamo gde uspe da obori stare režime, biće suočen sa sporom i neizvesnom konsolidacijom, a odvijaće se u delovima sveta gde vrednosti zapadne liberalne demokratije i tržišnog kapitalizma imaju izuzetno ograničen uticaj. Demokratija sada dolazi na novi teren, tj. u sudar sa potpuno novim kulturološkim i vrednosnim okvirom.

U novom okviru, dolaze u pitanje uslovi za konsolidaciju, koje su postavljali teoretičari poput **Bičema**:²⁸ u većini arapskih država, način prelaza ka demokratiji, ako do njega uopšte i dođe, biće težak i nasilan; ekonomski i razvojni uslovi su neispunjeni; a kulturološki i istorijski kontekst se obično percipira kao nepovoljan. Ipak, stvarnost ponekad može da iznenadi. Pomenuti slučaj Tunisa ostavlja nadu da je demokratija moguća i u ovom delu sveta. Za ostatak analize, međutim, imamo sličan problem kao i Hantington 1991. godine: proces je još uvek u toku, te o ishodu možemo samo da spekuliramo. Arapsko proleće svakako ima potencijal

²⁷ Za faktore koji će uticati na demokratske procese u 21. veku, videti: Ivan Krastev, *S verom u nepoverenje*, CLIO, Beograd, 2013, str. 43-49.

²⁸ Deset hipoteza Dejvida Bičema o uslovima za demokratsku konsolidaciju, na osnovu: Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 75-82.

da postane avangarda četvrtog talasa, ali za tako nešto mora da ispuni osnovnu pretpostavku – da rezultat ovog procesa zaista bude demokratizacija. A to je, bar za sada, neizvesno.

DEMOCRATIZATION IN THE 21ST CENTURY

Abstract. *The paper aims to examine the nature of democratization in the 21st century, especially in the context of the Samuel Huntington's "three waves of democracy" theory. In that sense, the author is researching two major groups of democratic changes: democratization of residual authoritarian regimes in Eastern Europe who did not fully democratize immediately after the Fall of the Berlin Wall (so-called Colour Revolutions in Serbia, Ukraine, Georgia and Kyrgyzstan); as well as the revolutionary wave of protests and revolts in the Arab world (the Arab Spring). Place of these phenomena in Huntington's typology is determined on the basis of the following criteria: the causes of democratization, its attributes, and contextual issues surrounding the process. The author concludes that the Colour revolutions in their geographical and political context, specific endogenous and exogenous causes, as well as the general characteristics, unequivocally belong to the Third wave of democratization. However, the same cannot be said for the Arab Spring, a phenomenon which is characterized by the significantly different attributes.*

Keywords: *democratization, third wave, Samuel Huntington, Arab Spring, Colour revolutions.*

LITERATURA:

- Alam, Haled Fuad, *Globalni islam*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Arrow, Ruaridh, *Gene Sharp: Author of the nonviolent revolution rulebook*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12522848>, 15. 02. 2015.
- Bieber, Florian, *The meaning of Klaus Iohannis' victory in Romania*, <https://fbieber.wordpress.com/2014/11/17/the-meaning-of-klaus-iohannis-victory-in-romania/>, 15. 02. 2015.
- Brouillette, Amy, *The Autocrat Inside the EU*, <http://foreignpolicy.com/2014/08/21/the-autocrat-inside-the-eu/>, 15. 02. 2015.
- Brunwasser, Matthew, *Concerns Grow About Authoritarianism in Macedonia*, <http://www.nytimes.com/2011/10/14/world/europe/concerns-grow-about-authoritarianism-in-macedonia.html>, 15. 02. 2015.
- Diamond, Larry, *The End of the Third Wave and the Global Future of Democracy*, Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1997.
- Hantington, Semjuel P., *Treći talas: Demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, Stubovi kulture, Beograd, 2004.
- How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy*, Freedom House, 2005.
- Howard, Phillip N., Hussain, Muzammil M., *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*, Oxford University Press, 2013.
- Kazim, Hasnain, Popp, Maximilian, *One-Man State: Presidential Election Set to Seal Erdogan's Supremacy*, <http://www.spiegel.de/international/world/erdogan-set-to-celebrate-power-by-winning-presidential-election-a-984581.html>, 15. 02. 2015.
- Krastev, Ivan, *S verom u nepoverenje*, CLIO, Beograd, 2013.
- McFaul, Michael, Stoner-Weiss, Kathryn, *Mission to Moscow*, <http://www.foreignaffairs.com/articles/63047/michael-mcfaul-and-kathryn-stoner-weiss/mission-to-moscow>, 15. 02. 2015.
- Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009.
- Rujević, Nemanja, *Reformator ili samo gladan moći?*, <http://www.dw.de/reformator-ili-samo-gladan-mo%C4%87i/a-17389061>, 15. 02. 2015.
- Stephan, Maria J. (ed.), *Civilian Jihad: Nonviolent Struggle, Democratization, and Governance in the Middle East*, Palgrave Macmillan, New York, 2009.
- Zakaria, Fareed, *Why democracy took root in Tunisia and not Egypt*, http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-democracy-took-root-in-tunisia-and-not-egypt/2014/10/30/c5205adc-606a-11e4-9f3a-7e28799e0549_story.html, 15. 02. 2015.
- Zakaria, Fareed, *Why they still hate us, 13 years later*, http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-they-still-hate-us-13-years-later/2014/09/04/64f3f4fa-3466-11e4-9e92-0899b306bba_story.html, 15. 02. 2015.

TITO: MOĆ SLIKE ILI SLIKA MOĆI

Apstrakt: Šta je dakle uzrok, tj. kako se dogodilo da upravo Josip Broz Tito (p)ostane jedina autentična pop ikona s bivšejugoslovenskih prostora? Ostavimo li po strani istorijske kvalifikacije i brojne kontroverze vezane za Brozovu vladavinu – lako zaključujemo kako se onim umetničkim malo šta može zameriti. Tito je rano i vrlo ispravno shvatio propagandnu moć slike – te je i sve potencijale sredstava masovnih medija vanredno vešto koristio za učvršćivanje vlastite vladavine.

Ključne reči: Tito, vizuelizacija, moć, slika.

“Već odavno se povremeno čuju razna naklapanja o tome šta će biti u Jugoslaviji poslije mene. To je donekle i zbog toga što oni koji se time bave uopće ne razumiju naš društveni sistem... Mi, kao što znate, imamo kolektivno rukovodstvo... Prema tome ja mogu svakoga dana otići a da se ništa neće mijenjati”.

Josip Broz Tito (1976)

Uvod

Ko je ustvari (bio) Tito? Šta je uzrok zbog kog se, makar kada je o istorijskim podacima i svedočenjima reč, pravi **Josip Broz Tito** u tolikoj meri razlikuje od stvorene (kreirane) slike/predstave o njemu? Da li ste se ikada zapitali kako je moguće da jedan u suštini autoritarni vladar u svesti vlastitih podanika ni tri i po decenije nakon smrti i dalje nije značajnije izgubio na „svežini” i harizmi? Nije li, naposletku, priča o Titu istovremeno i priča o nama, tačnije: našim strahovima,

¹ Autor je istoričar umetnosti, kustos, pisac i građanski aktivista iz Novog Sad. E-mail: na-prostomilenkovic@gmail.com.

idealima, nadama, projekcijama, očekivanjima, tabuima, ponosu, stidu, i sličnom. Da li grafiti *Bravar je bio bolji* ili *Josip Broz – dobar skroz*, koji svako malo osvanu na fasadama širom (i uzduž) zemlje koja se ranije zvala SFRJ (a sada je poznatija pod neutralnom geografsko/političkom odrednicom “*ovi prostori*”) govore isključivo o nostalgiji za tamnicom naroda ili pak i o političkom i ekonomskom beznađu u kom se (post)jugosloveni danas nalaze.

Uostalom, nije li upravo sudbina Titovog jugoslovenskog *socijalističkog raja*, neposredna istorijska potvrda **Fukoove** ideje *društvenog tela*, odnosno teze o tome kako *kraljevo telo nije metafora već politička stvarnost*, tačnije da je *njegovo neposredno fizičko prisustvo nužno za funkcionisanje monarhije*. Po **Rastku Močniku**, sve navedeno moguće je zbog činjenice po kojoj *Tito jeste mnogo više od političkog fenomena – on je svakako masovno-psihološka pojava*. *Za tako nešto*, po Močniku, *nije bila dovoljna samo politika: potrebno je bilo još nešto – potrebna je bila umetnost. Umetnost Josipa Broza se zove TITO*. U mnogo većoj meri nego što je to bio slučaj sa političkim i(li) ideološkim – Titov kult bio je vizuelni kult koji umnogome ima sasvim autentična ishodišta.

Tito – vizuelna predstava moći

Šta je dakle uzrok, tj. kako se dogodilo da upravo Josip Broz Tito (p) ostane jedina autentična pop ikona s bivšejugoslovenskih prostora? Ostavimo li po strani istorijske kvalifikacije i brojne kontroverze vezane za Brozovu vladavinu – lako zaključujemo kako se onim umetničkim malo šta može zameriti. Tito je rano i vrlo ispravno shvatio propagandnu moć slike – te je i sve potencijale sredstava masovnih medija vanredno vešto koristio za učvršćivanje vlastite vladavine. Tokom Drugog svetskog rata, prevashodno za potrebe stvaranja, tada itekako korisnog mita o sebi kao velikom i genijalnom vojnom strategu, tako i u mirnodopskim uslovima - najpre za učvršćenje vlasti i obračune sa političkim protivnicima na lokalnom, potom i u spoljnopolitičke svrhe na globalnoj političkoj sceni, primereno ulozi vođe Trećeg sveta. Sama SFRJ, a dobrim delom i Pokret nesvrstanih, počivali su upravo na Brozovoj harizmi – odnosno na umetničkom delu/predstavi nazvanoj jednostavno: Tito.

Začetke vizuelnog kulta *Tito* nalazimo u periodu dok je rat još trajao a „*zasluga*” za to, ma kako naizgled paradoksalno zvučalo, uopšte nije bila Brozova.

Reč je, naravno, o čuvenim poternicama koje su nemačke i italijanske okupacione snage raspisale u želji da se dokopaju, do tada još uvek anonimnog, partizanskog komandanta. Ona nemačka, sa predviđenom nagradom od 100.000 Rajhsmaraka u zlatu – i fotografijom izrazito lepog čoveka četrdesetih godina, u crnom sakou i urednoj, beloj košulji, s naznačenim kaišem vojničke torbice prebačene preko desnog ramena, svakako je bila od presudnog značaja. Pored toga što su mnogi tek tada, zapravo, saznali kako famozni Tito zaista izgleda – vizuelnim utiskom, odnosno lepotom predstave (danas bi to nazvali dizajnom ili vizuelnim identitetom) Broz je već tada definitivno pobedio svog velikog rivala, četničkog komandanta **Dragoljuba Mihailovića**, za kojim je u isto vreme izdata identična, ali kud-i-kamo vizuelno neatraktivnija poternica. Kasnije su usledili Titovi ratni portreti (svakako najpoznatiji je onaj **Božidara Jakca** iz 1943. godine), fotografije Tita vojskovođe i ratnog komandanta (Tita maršala), ranjenog Tita na Sutjesci, Tita sa ratnim drugovima, Tita sa psom, Tita na (belom, dakako) konju, Tita oslobodioca, ...

Drugi bitan momenat u kreiranju vizuelnog kulta zvanog Tito svakako je 1948. godina i tadašnji sukob Socijalističke Jugoslavije sa zemljama Informbiroa. Sam sukob i njegove posledice manje su bitne od činjenice da Broz tada istiskuje svog velikog (vizuelnog i političkog) takmaca – **Josifa Visarionoviča Staljina**. Nestankom, to jest uklanjanjem Staljinovih fotografija iz javnog prostora, simboličko mesto moći ostalo je rezervisano isključivo za Tita. Ostali klasici marksizma-lenjinizma (**Marks, Engels, Lenjin**) već odavno nisu bili među živima – samim tim nisu mu mogli predstavljati realnu konkurenciju. Isticanje njihovih likova uz Brozov značilo je garanciju *istorijskog kontinuiteta* – opet u funkciji podupiranja vizuelnog kulta *Tito*.

Tito bonvivan ili primenjeni kemp

“Kemp jako uznemirava ljude jer predstavlja zavođenje koje poriče sopstvene namere”.

Filip Kor

Naravno, stvar bi bila isuviše jednostavna bez momenata koji Titu garantuju po svemu posebno mesto i status. Za razliku od ostalih lidera komunističkog, ali i dobrog dela zapadnog sveta – umesto šturih i uglavnom protokolarnih predstava

i portreta, Titov vizuelni kult jedinstven je upravo po širini vlastitoga opsega. Kako su se političke prilike stabilizovale, a Brozova zemlja bivala sve otvorenija uticajima i benefitima sa Zapada – tako su se i vizuelne predstave Tita usložnjavale, sve više zahvatajući iz vokabulara popularne kulture unutar koje Titu teško da bilo gde možemo pronaći makar i približan pandan. Dotadašnjoj rigidnoj predstavi istočnoevropskih vladara i njihovih uglavnom bezličnih supruga – Tito i **Jovanka Broz** suprotstavljaju istinski zapadnjački glamur. Tačnije, glamur visokog društva.

Umesto oficijelnih, imanje-više uobičajenih (državničkih/represntativnih) predstava, pred nas iskrsavaju: Tito i Jovanka na različitim egzotičnim destinacijama, Tito u lovu (Tito koji ubija medveda), Tito za strugom, Tito koji razmišlja, Tito u Africi, Tito za klavirom, Tito za plugom, Tito u mačevalačkoj uniformi, Tito koji hrani divlje zveri, Tito mazi leoparda, Tito s pionirima, Tito državnik, Tito sin i otac naroda (Tito koji govori, Tito u kolu), Tito sa radnicima, Tito ženskaroš, Tito igra šah, Tito s foto aparatom, Tito počasni doktor, Tito prima Štafetu, Tito pozira umeticima, Tito kuva, Tito pliva,... Sve navedene predstave, sasvim pojednostavljeno, mogle bi se svesti na jedinstvenu predstavu o Titu kao čoveku koji voli život i koji u svakom trenutku u njemu istinski uživa.

Istaknutu ulogu imaju i predstave Tita sa najpoznatijim političkim liderima svog vremena: Tito i **Čerčil**, Tito i **Ruzvelt**, Tito i Staljin, Tito i **Kenedi**, Tito i **Vili Brant**, Tito i **Kastro**, Tito i kraljica **Elizabeta II**, Tito i **Brežnjev**, Tito i **Arafat**, Tito – **Naser – Nehru**, ... Za našu priču nezaobilazne su i Titove predstave (fotografije i filmski snimci) sa onovremenim selebritijama poput: Tito i **Ernesto Če Gevara**, Tito i **Žan Pol Sartr**, Tito i **Ričard Barton**, Tito i **Orson Vels**, Tito i **Jul Briner**, pri čemu po svemu posebno mesto pripada Titovim (uglavnom Brionskim) foto-sešnima sa u to vreme bez sumnje najlepšim ženama sveta: Tito i **Sofija Loren**, Tito i **Liz Tejlor**, Tito i **Dina Lolobriđida**, ...

A, pošto priroda vizuelnog transfera nikada nije jednosmerna, i za predstavnike ondašnjeg džet seta druženje i fotografisanje sa jugoslovenskim ratnim komandantom, pobednikom nad Hitlerom i Staljinom i liderom Trećeg sveta, predstavljalo je stvar istinskog prestiža. Titov dvor, tačnije Titovi dvorovi, koji svojim luksuzom ni po čemu nisu zaostajali ni za jednim dvorom svetskih monarha – umnogome su čak i prednjačili – bili su mesto na koje su svi rado dolazili. Sam Broz, opet kao istinski mag marketinga, sa zadovoljstvom je udovoljavao željama svetskih zvezda – naravno koristeći njihovu medijsku slavu za promociju kako

sebe tako i zemlje na čijem se čelu nalazio. Realna moć i ugled Titove države bila je, dakle, najvećim delom zasnovana upravo na marketingu. Sve navedeno, svakako je imponovalo i velikoj većini stanovnika Titove države. Stanovnici Jugoslavije rado su se (samo)identifikovali s vlastitim vladarem: Titovi uspjesi shvatani su i doživljavani kao njihovi vlastiti – baš kao što su i Titova druženja s najlepšim ženama onog vremena davala elan kolektivnoj potentnosti... Mesta za neke drugačije tonove jednostavno nije bilo. Mit zvani Tito sve više je postajao Jugoslovenska realnost (“*Svi smo mi Tito*”, “*Mi smo Titovi - Tito je naš*”, “*Tito – Partija*”, “*Druže Tito ljubičice bela*”, ...). Živeći u mitu stanovnici Jugoslavije, kako je vreme prolazilo, bivali su u sve većem raskoraku sa okolnostima i dramatičnim promenama koje su se svakodnevno dešavale u svetu čiji su bili deo.

Starenje slike, urušavanje mita i loše umetničke kopije...

Kao što je raskoš Titovog dvora bila u nesrazmeri s realnom snagom i ekonomskom moći zemlje koju je vodio, okončanjem hladnog rata i nestankom bipolarno ustrojenog sveta i Titova politika sedenja na ogradi, koja je Jugoslaviji donosila velike i očigledne benefite, sve više je pokazivala elemente samourušavanja. Dok se svet ubrzano menjao i transformisao – Titova Jugoslavija nastavila je da živi u senci jedne slike. Model masovne industrijalizacije na kojoj se u SFRJ toliko insistiralo svuda je bio napuštan u korist manjih, efikasnijih, racionalnijih i produktivnijih sistema. Dok je razvijeni svet prelazio na nove tehnologije i afirmaciju društva znanja – Jugoslavija je bila zarobljena *udruženim radom* i mitovima o vlastitom značaju i veličini. Reforme koje su najavljivane na sav glas uglavnom su bile usmerene ka očuvanju statusa quo – tako su i brojne šanse, i vrlo izgledne početne pozicije i realne prednosti Titove Jugoslavije u odnosu na ostale zemlje Istočnog sveta/bloka brzo prokockane.

Osujećene reforme

Ranih 1970-ih, započeo je treći talas masovnih političkih progona (nakon progona i egzekucija iz perioda 1945/6, kao i onih iz vremena Informbiroa) čije su žrtve ovaj put bili uglavnom mladi političari, intelektualci, pisci i umetnici koji su se osmelili da jugoslovensku stvarnost prikazuju onakvom kakva je ona uistinu i bila,

ili pak ukazuju na neophodnost temeljnih političkih i društvenih reformi.² Iz tih godina potiču i prvi jasno artikulirani zahtevi za samostalnošću pojedinih federalnih jedinica (Hrvatsko proljeće), zahtevi za liberalizaciju političkog sistema (srpsko rukovodstvo), odnosno, težnje ka transformisanju Jugoslavije u konfederaciju. Javlja se i prve inicijative za uspostavljanje pluralizma i višepartijskog političkog sistema (**Milovan Đilas, Mihajlo Mihajlov, Leonid Šejka**).

Na sve ovo režim je reagovao tako što su iz političkih rukovodstava u Hrvatskoj i Srbiji uklonjeni mladi, liberalni političari, koji su zagovarali ideje drugačijeg (socijal)demokratskog društvenog ustrojstva. Iako je u privrednom ustrojstvu tada došlo do određenih promena – uspostavljanja tržišnih mehanizama kao i dopuštanja do tada nezamislivog (malog) privatnog preduzetništva, kao i kratkotrajne liberalizacije kulturnog života – ubrzo je postalo jasno da su to bili privremeni i iznuđeni ustupci režima koji već tada nije počivao na (samo)održivim osnovama. Vladajuća slika odavno više nije bila slika u punoj snazi – insignije moći sada su stajale na telu već ostarelog i neretko prilično odsutnog čoveka. Tito je polako (p)ostajao jedini preostali (kohezioni) simbol države koja je svakodnevno odumirala zajedno sa njim.

Predstava vladara postajala je ljuštura bez suštine – ali, podjednako, i paravan za različite zloupotrebe. U svim krajevima SFRJ nicali su rezidencijalni objekti “za Tita” koji su gotovo po pravilu služili za luksuz lokalnih političkih i privrednih moćnika. Među apsurdnijim primerima (zlo)upotrebe bile su prištinske masovne demonstracije iz 1981. godine, na kojima su, takođe s Titovom slikom na čelu, kosovski Albanci zahtevali nezavisnost pokrajine i izdvajanje iz njegove državne tvorevine. A najbizarniji, nesumnjivo, slučaj iz 1990, kada je u Beogradu uhapšen (neo)četnički vojvoda **Vojislav Šešelj**, zbog pokušaja rušenja Kuće cveća, odnosno, kako je govorio, pokušaja da glogovim kocem probode leš “komunističkog vampira”.

I, posle Tita Tito

Posle duže bolesti Josip Broz Tito umro je u Kliničkom centru u Ljubljani 4. maja 1980. godine. U SFRJ je nastupilo “*kolektivno rukovodstvo*”, koje je, po uzoru na sovjetski model poststalinističke ere, na **Kardelj** i Brozov predlog, u

² Branitelji Tita na ovom mestu primetiće kako je kršenja sloboda o kojima je reč u to vreme itekako bilo i u zapadnom svetu.

jugoslovenski politički sistem uvedeno još 1970. godine. U godinama nakon smrti, kult Titove ličnosti i udvorički principi ne samo da ostaju dominantni i poželjni/korisni za pravljenje karijera, već dobijaju zamah izraženiji čak i od onog iz vremena Maršalovog života. Forma je ostala važnija od suštine – a sama slika/predstava bivšeg vladara važnija od onog što je ona trebala da predstavlja. Odmah nakon Titove smrti, Savezna skupština usvojila je *Zakon o zaštiti lika i dela preminulog predsednika*, zahvaljujući kom je tokom 1980. i 1981. godine zabeleženo najviše primera represije nad duhom (samo tokom 1980. godine oko 500 osoba bilo je optuženo za „krivična” dela verbalnog delikta).

Partijske nomenklature u očuvanju kulta Titove ličnosti videle su sredstvo za ostanak na vlasti. Mrtvog Broza trebalo je čuvati revnosnije nego za samog života. Posebno groteskno deluje nastavak nošenja Štafete mladosti – ideološkog totema ustanovljenog još 1945. godine, koji je bio ritualno pronošen širom zemlje da bi, na dan Titovog rođendana na stadionu JNA bio uručen predsedniku kao čestitka jugoslovenske mladosti. Na ovaj način preminulom predsedniku rođendan je “čestitan” sve do 1987. godine. Tih godina u duhu aktuelne parole “*I posle Tita – Tito*” širom zemlje sade se šume: “*88 stabala (ruža) za 88 godina Titovog života*”. Jugoslavijom putuju brojne izložbe-posvete “*Umetnici Titu*” ili “*Tito kao inspiracija umetnika*” (1987. godine, beogradski Muzej socijalističke priredio je postavku “*Titu s ljubavlju*” koja putuje zemljom). Poseban zamah udvorištvo dobija u književnosti, naročito poeziji, štampaju se brojni zbornici i antologije, dok u kinematografiji država obilato subvencionije proizvodnju filmova i serija u kojima je Titov lik idealizovan često do granica grotesknosti. Broj gradova koji je u svojim nazivima dobio pridev s Titovim imenom konačno je dostigao ranije zacrtanu simboličnu brojku osam (šest republika i dve pokrajine SFRJ): Titova Korenica (od 1945. do 1997.), Titov Veles (od 1946. do 1996.), Titograd (od 1946. do 1992.), Titovo Uzice (od 1946. do 1992.), Titova Mitrovica (od 1981. do 1992.), Titov Drvar (od 1981. do 1991.), Titovo Velenje (od 1981. do 1990.) i Titov Vrbas (od 1983. do 1992.). Tito je i dalje bio prisutan na poštanskim markama, novčanicama, glavne ulice ili trgovi u gotovo svim većim gradovima SFRJ bili su takođe njegovi.

Loše kopije i naličje mita

Ipak stvarnost i mit bili su u sve većem i apsurdnijem raskoraku. Pored monete za sticanje političkih i ekonomskih privilegija, Titovo ime postajalo je politički kurentna roba za i svakog ko je želeo da gradi javnu karijeru suprotstavljenu proklamovanim dogamama. Tako pred nas iskrsavaju i: Tito hoštapler, Tito manipulant, Tito diktator, Tito razvratnik, Tito špijun, Tito ubica, Tito mrzitelj i neprijatelj (u svim republikama u žižu javnosti dolaze ličnosti koje su imale teorije kako je upravo njihovoj republici Tito bio najmanje naklonjen), čitamo i slušamo i priče o pravom i lažnom Titu... Većina ovih priča, baš kao i onih ranijih u kojima je Tito bio veličan, uglavnom nije počivala na relevantnim činjenicama.

Novi lideri Srbije i Hrvatske, **Slobodan Milošević** i **Franjo Tuđman**, obojica s diktatorskim manirima, kao loše Titove kopije, prigrljuju Maršalovo nasleđe u svrhu uspostavljanja kulta vlastitih ličnosti. Dok se Tuđman groteskno šepuri generalskim činom (stečenim ali i izgubljenim u Titovoj ideološkoj vojsci) fotografišući se oponašajući poznate Brozove poze u móršalskim uniformama – na mitinzima širom Srbije, iz grla anonimnog narodnog „*genija*“, razleže se pesma: *“Sad se znade ko je novi Tito – Slobodane ime ponosito”*... Na javnom hepeningu u (Titovom) Užicu, na preporuku Narodne skupštine Republike Srbije, sa centralnog gradskog trga javno je, uz aklamaciju okupljenog naroda, čitava tri dana (uz pomoć sajli, dizalica i kranova) uklonjan najmonumentalniji Titov spomenik, rad zagrebačkog vajara **Frana Kršinića**, koji je na ovom mestu stajao ravno trideset godina (od 1961. do 1991. godine). Tito-gradovi jedan za drugim vraćali su svoja stara, predtitovska imena, Maršalove slike, biste i knjige masovno su izbacivane iz javnih ustanova.

Priča o Titu kao priča o nama

Kao što je bio nekritički slavljn i hvaljen, Josip Broz i njegovo istorijsko nasleđe jednako nekritički su odbacivani i rušeni. Ipak, bili mu naklonjeni ili ne, u svom krajnjem ishodu mit o Titu ne može se posmatrati drugačije nego kao priča o nama. Pored toga što je priča o (zlo)upotrebi moći – priča o Titu priča je i o udvoričkom mentalitetu i iracionalnom ubeđenju malih naroda o tome kako treba da imaju velikog vođu. To je priča o samovolji pojedinca i sa njom povezanom

nemogućnošću izgradnje snažnih, nezavisnih i respektabilnih institucija. A, kako uverenje o tome kako je «*Bravar bio bolji*» dobar deo naroda bivše *Titoslavije* nije napustilo ni do danas – pored benefita koje je življenje u Titovoj državi za mnoge nosilo, nužno je i ukazivati i na tamnu stranu priče, takođe i na potrebu njene nezavisne istoriografske ali i istorijsko umetničke (re)valorizacije.

TITO: THE POWER OF THE IMAGE OR THE IMAGE OF THE POWER

Abstract: *What is the cause, i.e. how did Josip Broz Tito happen to become and remain the only authentic pop icon from former Yugoslavian space? Leaving aside the historical qualifications and numerous controversies related to Tito's rule- it's easy to conclude that there is not much to complain about the artistic aspects of his governance. Tito was quick to figure out the power of propaganda images - and he used all potential means of mass media to consolidate his rule.*

Keywords: Tito, visualization, power, image.

Literatura:

Radomir Andrić, Ljubivoje Ršumović (prir.), *"TITO piscima - pisci TITU"*, Književne novine, Beograd, 1981.

Vladimir Dedijer, *"Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita"*, Liburnija/Mladost, Rijeka/Zagreb, 1981

Milovan Đilas, *"The New Class"*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1957.

Radonja Leposavić, ed. *"VlasTito iskustvo past present"*, zbornik tekstova, Samizdat B92, Beograd, 2005.

Srđa Popović, *"Put u varvarstvo"*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.

Dejan Sretenović, prir. *"Novo čitanje ikone"*, zbornik tekstova, Geopoetika, Beograd, 1999.

Tito u djelima likovnih umjetnika Jugoslavije, katalog, Galerija Jugoslovenskog portreta, Tuzla, 1977.

II Prilozi

Ana Nešić, master¹

UDC 343.59-057.874(497.11)

316.624-057.874(497.11)

Marko Jozić²

Rastko Zekić³

FIZIČKO NASILJE MEĐU VRŠNJACIMA

Apstrakt: *Vršnjačko nasilje predstavlja jedan od najkompleksnijih problema u društvu, jer se nasilje dešava među mladima koji se tek socijalizuju i formiraju svoje mesto u društvu, a posledice nasilja su najčešće trajne. Brojna istraživanja su pokazala da je vršnjačko nasilje povezano sa celokupnim društvenim dešavanjima, uslovima u porodici i školi, promenama u psihofiziološkom sistemu, kao i personalnim karakteristikama. U radu se razmatraju rezultati istraživanja postojanja nasilja u jednoj osnovnoj školi u Novom Sadu, među učenicima viših razreda. Rezultati ukazuju na postojanje nasilja među vršnjacima, čak i ponavljanog nasilja istih izvršilaca na istim žrtvama nasilja, u procentu koji zahteva pažnju stručnjaka, roditelja, nastavnika i celokupnog društva.*

Istraživanje je korišćeno kao osnova za koncipiranje radionice za učenike viših razreda osnovne škole kako bi se učenici upoznali sa uzrocima i posledicama nasilja, sa adekvatnim reagovanjima na nasilje i na psihološke i sociološke problem koji su sa vršnjačkim nasiljem povezani.

Ključne reči: *Vršnjačko nasilje, osnovna škola, agresija.*

¹ Studentkinja doktorskih studija sociologije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. E-mail: nestic.ana.88@gmail.com.

² Organizacija „Novo kulturno Naselje“. E-mail: novokulturnonaselje@gmail.com.

³ Organizacija „Novo kulturno Naselje“. E-mail: novokulturnonaselje@gmail.com.

Uvod

Savremeni uslovi života usloveli su veliki broj problema u međuljudskim odnosima koji se ne rešavaju uvek na najbolji mogući način. Jedna od pojava koja se u dvadestprvom veku izdvojila po svom značaju je i nasilje među vršnjacima. Nasilje među vršnjacima predstavlja značajan problem u društvu, jer je u pitanju pojava koja je sve češća i sa ozbiljnijim posledicama. Pod nasiljem se podrazumeva fizička agresija, ali i intenzivna agresija bilo koje vrste, verbalna i gestikularna, koje se sprovodi sa namerom da se druga osoba povredi, uznemiri ili da se izazove reakcija straha. Razloge za povećanje nasilja među vršnjacima je moguće tražiti u povećanoj konkurenciji za određene resurse, uvećanim potrebama dece i njihovih roditelja, nedovoljnom radu na razvoju personalnih osobina adolescenata, kao i neadekvatnim zahtevima koji se pred njih postavljaju u školi i izvan nje. Smatra se da se agresija i nasilje javljaju u uslovima u kojima su povećane frustracije, neadaptiranost i neprihvaćenost od strane drugih, u nestabilnim uslovima u kojima i jedni i drugi tragaju za sopstvenim mestom u krugovima vršnjaka. (Popadić, 2009)

Pitanje da li u našim osnovnim školama postoji problem vršnjačkog nasilja, da li se na njegovom predupređenju i smanjivanju radi sistematski ili samo kada se nasilje dogodi, samo je deo istraživačkih pitanja, od kojih se pošlo u analizi vršnjačkog nasilja. U radu se analiziraju rezultati istraživanja među učenicima viših razreda jedne osnovne škole u Novom Sadu, sa ciljem da se identifikuje postojanje nasilja, tipovi nasilja među vršnjacima, kao i odnos prema nasilju određene grupe vršnjaka adolescentnog uzrasta.

Vršnjačko nasilje

Posledice vršnjačkog nasilja uticale su i na promenu odnosa prema nasilju koje se dugo smatralo sastavnim delom određenog uzrasnog perioda. Među prvim istraživanjima vršnjačkog nasilja smatra se istraživanje psihologa **Pitera-Pol Hajnmana (Peter-Paul Heinemann)**, sedamdesetih godina prošlog veka. Prva istraživanja bavila su se prirodom, učestalošću i posledicama nasilja među decom. (Olweus, 1998) Kasnija istraživanja bavila su se i destrukcijom, krađom, socijalnom izolacijom, tračevima i različitim tipovima agresije.

Definicije vršnjačkog nasilja podrazumevaju aktivnosti određenog trajanja i složenosti kojima se opisuju negativni postupci jednog deteta ili grupe dece prema nekom drugom detetu u neravnopravnom međusobnom odnosu. Vršnjačko nasilje najčešće podrazumeva dva glavna oblika: fizičko i verbalno, iako su oni često povezani. Nasilje i počinje kao verbalno vređanje, omalovažavanje, zadirkivanje, a završava se telesnim nasiljem. Povećanje nasilja među vršnjacima je uočeno i kao individualan slučaj, ali i kao fenomen grupnog ponašanja.

Vršnjačka agresija može se posmatrati i kroz sledeća dva vida agresije: fizičku i relaciju agresiju. (Crick & Grotpeter, 1995) Relaciona agresija se odnosi na povređivanje drugih kroz osmišljenu manipulaciju i narušavanje međuljudskih odnosa, što može da prethodi fizičkom maltretiranju. Jedan od oblika nasilja se odnosi i na seksualno nasilje među decom koje podrazumeva uznemiravanje ili neželjeni telesni kontakt, ali i insinucije ili obraćanje na rodno neprimeren način. (Duncan, 1999)

Postoje značajne razlike u vršnjačkom nasilju u različitim zemljama. Prema rezultatima istraživanja sprovedenog u 22 evropske zemlje (Nansel et al., 2004), ustanovljeno je da Švedska i Vels imaju najnižu učestalost nasilja, dok je u Danskoj najviši stepen nasilja. Uzroci nasilničkog ponašanja među mladima nisu istraživani.

Najčešće pitanje koje zahteva odgovore je ko su najčešće žrtve vršnjačkog nasilja, ko su izvršioци, kao i u kom kontekstu se nasilje najčešće dešava. Istraživanja pokazuju da su deca sa posebnim potrebama mnogo češće žrtve nasilja od druge dece. (Rigby, 2002) Istraživanja pokazuju da su dečaci mnogo češće učesnici u nasilju nego devojčice istog uzrasta. (Craig & Pepler, 1997) Takođe, uočeno je i da su dečaci agresivniji prema dečacima i nešto ređe prema devojčicama, dok su devojčice agresivne samo prema devojčicama. Kada su u pitanju razlike među polovima u vršnjačkom nasilju, uočena je i razlika vezana za suštinu nasilja, tako što je za dečake nasilje deo odnosa moći, a za devojčice je nasilje najčešće povezano sa ličnim problemima u komunikacijama. (Lane, 1989) Karakter vršnjačkog nasilja, pored pola učesnika u nasilju, vezana je i za uzrast. Na predškolskom uzrastu dominiraju oblici direktne fizičke agresije, dok se na osnovnoškolskom uzrastu češće dešava verbalno nasilje, mada i indirektno nasilje postoji i na ranijem uzrastu, ali u manjoj meri. Najčešće žrtve nasilja su deca koja ne uzvraćaju na agresiju i koji trpe nečije nasilje. Pre svega se radi o deci koja su fizički i psihološki slabija, bojažljivija i sa slabijim mehanizmima odbrane od druge dece, koja se povlače i reaguju u sebi.

Istraživanja vršnjačkog nasilja su se poslednjih godina uvećala iz dva razloga: prvo se povećao i sam broj nasilja, a povećalo se i interesovanje za načine njegovog smanjenja. Istraživanje sprovedeno 2006. godine, na velikom uzorku od 26.628 učenika, od trećeg do osmog razreda u 50 osnovnih škola širom Srbije, pokazalo je, da je 65,3% doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja bili su vređanje (45,6%) i spletkarenje (32,6%). Prema ovom istraživanju najčešći je verbalni oblik nasilja (32,4%), a nešto ređi su fizički oblici kao što su udaranje (15,6%) i dodirivanje (7,2%), Dečaci su se nešto češće od devojčica izjašnjavali kao nasilnici i nešto češće su bili izloženi nasilju. Dečaci su skloniji direktnom nasilju, dok se devojčice češće učestvuju u indirektnom nasilju. (Popadić i Plut, 2007:321) Veoma obimno i kompleksno istraživanje izvršeno u Srbiji 2010. godine, na uzorku od 14.943 učenika osnovnih i srednjih škola, vršenih na bazi samoprocene sopstvene nasilnosti, i ocene o izloženosti nasilju, kao i stavove i uverenja vezane za različite aspekte nasilja, pokazala je da je u osnovnim i srednjim školama u Srbiji vršnjačkom nasilju, tokom školovanja, bilo izloženo 43,5% učenika, od čega oko je 11% učenika bilo žrtvama vršnjačkog nasilja više puta ili veoma često. (Kodžopeljić i sar., 2010). Prema istraživanju **Slobodanke Gašić-Pavišić**, najrasprostranjeniji vid vršnjačkog nasilja je fizičko nasilje, koje podrazumeva zadavanje fizičke povrede ili neugodnosti drugome, udaranje rukama ili nogama, štipanje ili sputavanje telesnim dodirima. Pored fizičkog nasilja, najčešći oblici vršnjačkog nasilja su manifestovani kroz verbalno nasilje kao što su ruganje, zadirkivanje, vređanje, pretnje, ali se javljaju i namerno isključivanje nekoga iz društva i odbijanje da se udovolji željama drugoga i izolovanjem iz grupe. (Gašić-Pavišić, 2004) Za kompleksno sagledavanje nasilja neophodna je i analiza uzroka nasilja u svakoj specifičnoj situaciji, koja bi doprinela razvoju pristupa u njegovom smanjivanju.

Metodologija istraživanja

Istraživanje je izvršeno na 673 ispitanika, učenika petog, šestog, sedmog i osmog razreda osnovne škole "*Prva vojvođanska brigada*" iz Novog Sada, od čega je 322 bilo muškog i 351 ženskog pola. Upitnik koji je koncipiran za ovu priliku predstavlja prilagođen upitnik koji je korišćen u ranijim istraživanjima u Srbiji. (Popadić i Plut, 2007) Učenici su ga popunjavali u toku školskog časa uz prisustvo nastavnika. Cilj istraživanja je ustanovljavanje postojanja vršnjačkog nasilja među

Politikon 11

učenicima viših razreda, i to dve dimenzije nasilja: prvo da li su učestvovali u nasilju prema vršnjacima i drugo da li su bili žrtve nasilja od strane svojih školskih drugova, putem subjektivnog izjašnjavanja učenika.

Tabela 1: Pol i usrast ispitanika

Razred ispitanika * Pol ispitanika Crosstabulation

Count

		Pol ispitanika		Total
		muski	zenski	
Razred ispitanika	peti	87	95	182
	sesti	77	89	166
	sedmi	74	95	169
	osmi	84	72	156
Total		322	351	673

Na pitanje da li su tokom dosadašnjeg školovanja bili izloženi nasilnom ponašanju vršnjaka, ispitanici su u najvećem broju odgovorili da nisu nijednom (421 ispitanika), njih 194 je odgovorilo da jesu jednom ili dva puta, dok je 58 ispitanika bilo više puta izloženo nasilju u toku dotadašnjeg školovanja. Broj učesnika u nasilju, prema izjavama samih učenika, je više nego visok i predstavlja alarmantan iskaz koji zahteva veliku pažnju.

Tabela 2: Izloženost nasilju

Razred ispitanika * 1 Crosstabulation

Count

		1			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	139	33	10	182
	sesti	101	53	12	166
	sedmi	99	52	18	169
	osmi	82	56	18	156
Total		421	194	58	673

Interesantno je sagledati odgovore ispitanika na pitanje da li su u poslednja tri meseca bili izloženi nasilju vršnjaka, gde dobijamo drugačiju sliku rezultata, jer je 216 ispitanika odgovorilo da im se to nije nijednom desilo, 255 je reklo da im se desilo jednom ili dva puta, dok je 202 ispitanika odgovorilo da im se to desilo više puta u poslednja tri meseca. Iako je anketa bila anonimnog tipa, ovo neslaganje u odgovorima može da ukaže na strah, sramotu, ili bojazan od priznavanja sebi i drugima da je ispitanik bio žrtva vršnjačkog nasilja.

Tabela 3: Frekventnost izloženosti nasilju u poslednja tri meseca

Razred ispitanika * 2 Crosstabulation

Count

		2			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	95	60	27	182
	sesti	63	63	40	166
	sedmi	43	69	57	169
	osmi	15	63	78	156
Total		216	255	202	673

Na pitanje o konkretnom obliku nasilja (*"Udarali su me, tukli"*) 505 ispitanika je odgovorilo da im se to nikada nije desilo, 116 da se desilo jednom ili dva puta, dok je 53 ispitanika odgovorilo da se to događalo više puta.

Tabela 4: Žrtva fizičkog nasilja

Razred ispitanika * 6 Crosstabulation

Count

		6			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	156	18	8	182
	sesti	125	26	15	166
	sedmi	128	27	14	169
	osmi	95	45	16	156
Total		505	116	53	673

Kada su u pitanju drugi oblici fizičkog nasilja (*“Šutirali su me, gurali ili nečim gađali”*) 466 ispitanik je rekao da mu se to nije nijednom desilo, 138 ispitanika je odgovorilo da im se to dogodilo jednom ili dva puta, dok je 69 ispitanika reklo da se to dešavalo više puta.

Tabela 5: Fizičko nasilje

Razred ispitanika * 7 Crosstabulation

Count		7			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	141	27	14	182
	sesti	125	26	15	166
	sedmi	113	39	17	169
	osmi	87	46	23	156
Total		466	138	69	673

Odgovarajući na pitanja vezana za oblike fizičkog nasilja (*“Zatvarali su me ili zaključavali u prostoriju”*), mali broj učenika naveo je da im se to desilo više puta (9 ispitanika), 43 ispitanika odgovorilo je da im se to desilo jednom ili dva puta, dok se 621 ispitaniku nije dogodilo nijednom. Interesantan podatak je da se nijednom učeniku petog razreda nije to desilo više puta, dok se najčešće to dešavalo učenicima osmog razreda.

Tabela 6: Fizičko udaljavanje, zaključavanje

Razred ispitanika * 8 Crosstabulation

Count		8			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	175	7	0	182
	sesti	153	10	3	166
	sedmi	158	10	1	169
	osmi	135	16	5	156
Total		621	43	9	673

Na pitanje *“Oimali su moj školski pribor i druge stvari (novac, mobilni telefon)”*, 457 ispitanika odgovorilo je da im se to nije dogodilo nijednom, 145 učenika da im se dogodilo jednom ili dva puta, dok se 71 učenika izjasnilo da im se to desilo više puta. Posmatrajući odgovore *„jednom ili dva puta“* i *„više puta“*, uočavamo da je ovaj vid nasilja najzastupljeniji i najrasprostranjeniji među učenicima. Uočavamo tendenciju kontinuiranog porasta slučajeva nasilja, kada posmatramo odnos po uzrastima.

Tabela 7: Uzimanje ličnih stvari

Razred ispitanika * 11 Crosstabulation

Count		11			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	145	27	10	182
	sesti	117	35	14	166
	sedmi	118	33	18	169
	osmi	77	50	29	156
Total		457	145	71	673

Na pitanje *“Uništavali su moj školski pribor i druge stvari”* 114 učenika je reklo da se takav incident dešavao jednom ili dva puta i 52 učenika je izjavilo da se više puta dešavalo, što čini 10% od ispitivanog uzorka, što nije mali procenat.

Tabela 8: Uništavanje školskog pribora

Razred ispitanika * 12 Crosstabulation

Count		12			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	166	11	5	182
	sesti	133	27	6	166
	sedmi	119	33	17	169
	osmi	89	43	24	156
Total		507	114	52	673

Na pitanje *“Udario/la sam učenika ili učenicu”*, 170 učenika od petog do osmog razreda je potvrdilo da se to desilo jednom ili dva puta, a 79 učenika je izjavilo da se takav incident desio više puta.

Tabela 9: Učenik kao agresor

Razred ispitanika * 23 Crosstabulation

Count

		23			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	128	40	14	182
	sesti	115	37	14	166
	sedmi	98	46	27	169
	osmi	83	47	24	156
Total		424	170	79	673

Kada je u pitanju jedan od čestih agresivnih aktova među istraživanim uzrastom, a to je šutiranje drugih, 135 učenika je izjavilo da je jednom ili dva puta šutnuo drugog, a 78 učenika je izjavilo da je više puta udario nogom druga iz škole.

Tabela 10: Šutiranje kao lično nasilje

Razred ispitanika * 24 Crosstabulation

Count

		24			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Vise puta	
Razred ispitanika	peti	137	32	13	182
	sesti	124	30	12	166
	sedmi	102	40	27	169
	osmi	97	33	26	156
Total		460	135	78	673

Uništavanje tuđih stvari kao vid nasilja se nije pokazao kao posebno izražen vid vršnjačkog nasilja. Od anketiranih 623 učenika, 33 učenika je imalo iskustvo sa uništavanjem ličnih stvari, dok je 17 učenika više puta imalo takvo

neprijatno iskustvo. Pretpostavljamo da se uništavanje ličnih stvari ne doživljava od strane nasilnika kao dovoljno izražena agresija i ponižavanje, te se ređe i koristi.

Tabela 11: Lično nasilje kroz uništavanje tuđih stvari

Razred ispitanika * 29 Crosstabulation

Count

		29			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Više puta	
Razred ispitanika	peti	175	6	1	182
	sesti	159	4	3	166
	sedmi	150	12	8	169
	osmi	139	11	6	156
Total		623	33	17	673

Pretnja kao vid vršnjačkog nasilja nije izražena, i samo se 59 od 588 anketiranih ispitanika izjasnilo da je učestvovalo u takvom vidu vršnjačkog nasilja jednom ili dva puta, a samo 26 učenika da je učestvovalo u pretnjama i zastrašivanjima više puta. Moguće je da učenici nisu bili spremni da priznaju da su nekome pretili ili ga zastrašivali, pa su rezultati niži nego kada je u pitanju tuča. A, moguće je i da je verbalno nasilje u ovom uzrastu nešto manje nego fizičko, kao posledica psihofizioloških promena koje se u ovom uzrastu dešavaju.

Tabela 12: Pretnja kao vid nasilja

Razred ispitanika * 30 Crosstabulation

Count

		30			Total
		Nijednom	Jednom ili dva puta	Više puta	
Razred ispitanika	peti	167	11	4	182
	sesti	150	11	5	166
	sedmi	140	20	9	169
	osmi	131	17	8	156
Total		588	59	26	673

Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje nasilja među učenicima viših razreda osnovne škole u kojoj je vršeno istraživanje. Pošto su pitanja imala za cilj da ustanove da li su učenici bili učesnici i žrtve nasilja, rezultati pokazuju da je više učenika koji su iskazivali nasilje, nego onih koji su bili žrtve. Postoji mogućnost i da u ispitivanom uzrastu učenici kao poželjnije za svoju ličnost vide ponašanje agresora, pa se izjašnjavaju kako su oni nekog tukli, a ne kako je neko njih tukao ili maltretirao, pa je prema subjektivnim iskazima nešto veći procenat onih prvih. Interesantan je i rezultat da je znatno manje zastupljeno verbalno iskazivanje agresije i nasilja, od tuče i udaranja. Tuča se izdvaja kao najčešći oblik nasilja. Veoma mali procenat je potvrdio da je postojalo fizičko udaljavanje vršnjaka u smislu zatvaranja, izolovanja iz grupe, dok je uništavanje školskog pribora češći vid nasilja, iako se indirektno odnosi na žrtvu nasilja. Nisu uočene značajne razlike između ispitivana četiri uzrasta, što može da potvrdi činjenicu da se na suzbijanju vršnjačkog nasilja ne radi dovoljno i da ne postoje pozitivni pomaci u ponašanju sa starijim uzrastom.

Poredeći rezultate istraživanja sa ranijim istraživanjima uočavaju se slični odgovori. Uzorak istraživanja je mal i nije statistički strukturiran te se ne mogu izvući temeljniji zaključci. Ipak, odgovori učenika ukazuju na postojanje vršnjačkog nasilja u ispitivanoj osnovnoj školi, što bi moglo da predstavlja problem za sve učesnike u nastavnom procesu.

Zaključak

Problemom vršnjačkog nasilja u razvijenim zemljama se bave različiti stručnjaci analizirajući učestalost pojave, počiniocima i žrtvama nasilja, tipove vršnjačkog nasilja, uključivanje različitih javnosti o problemu, edukacijom i radom na institucionalnom angažovanju na najadekvatniji mogući način, ali i finansijskom prikupljanju sredstava za prevenciju vršnjačkog nasilja. U Srbiji se nedovoljno radi na rasvetljavanju problema, tek poslednjih godina se nasiljem bave timovi stručnjaka, objašnjavajući nasilje, dok se institucionalnim mehanizmima za njegovo sprečavanje ili predupređenje retko ko bavi na odgovarajući način. Činjenica je da se složeni problemi koji su povezani sa vršnjačkim nasiljem manifestuju u celom društvu i predstavljaju sve veći problem jer je u pitanju *“složen fenomen,*

moderiran ne samo osobnim karakteristikama pojedinca nego i odgojnim postupcima unutar obitelji, kao i situacijskim čimbenicima kao što su učestalost i vrste nasilja. Ono predstavlja uznemirujuće iskustvo koje vrlo često traje i po nekoliko godina. Učestvovanje u vršnjačkom nasilju prediktor je kratkotrajnih i dugotrajnih psiholoških poteškoća. Poremećaji raspoloženja, anksiozni poremećaji i problemi u ponašanju česte su posljedice vršnjačkog nasilja". (Sesar, 2011: 514).

Pored činjenice da je kvantitativnim istraživanjem moguće dobiti statistički relevantne podatke o vršnjačkom nasilju, bilo bi korisno upotpuniti ove kvantitativne rezultate sa kvalitativnim analizama kako bi se kompleksnije sagledao problem i preduzele konkretne mere za njegovo smanjenje.

Problem sa institucionalnim reagovanjem i reagovanjem odraslih na vršnjačko nasilje se ogleda i u činjenici da nije uvek moguće lako uočiti postojanje nasilja. Nasilje predstavlja veoma složen proces komunikacije i socijalne interakcije koji ima svoje trajanje, faze u odvijanju interakcije i ne baš jasne prediktivne karakteristike koje bi direktno ukazivale na početak nasilja. Kako nasilje među vršnjacima može da ostavi dugotrajan trag na psihički život ugroženog, značajno bi bilo edukovati i adolescente i nastavnike o složenosti vršnjačkog nasilja i njegovim mogućim posledicama.

Naše društvo ima ozbiljan problem u sagledavanju uzroka nasilja u uslovima društvene i ekonomske krize, kako bi se u školama, ali i drugim institucijama uložilo više napora u njegovom suzbijanju sa jedne strane, a sa druge u stvaranju uslova u kojima je uzrasne problem moguće rešavati na adekvatniji i prihvatljiviji način.

Abstract: *Bullying is one of the most complex problems in society, because violence occurs among young people who are just starting the process of socialization and establishing their place in society, and the consequences of violence are usually permanent. Numerous studies have shown that bullying is associated with the entire social events, conditions in family and school, changes in psychophysiological system, and personal characteristics. The paper discusses the results of the study of violence in one primary school in Novi Sad, among pupils in higher school classes. The results indicate the existence of violence among peers, even repeated the same perpetrators of violence at the same victims of violence, as a percentage, which requires the attention of professionals, parents, teachers and the entire society.*

The study was used as the basis for the design of workshops for students in upper primary school classes to help students become familiar with the causes and consequences of violence, to adequate responses to violence and the psychological and sociological problems with peer violence related.

Keywords: *Bullying, primary school, aggression.*

Literatura:

Crick, N. R. & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender and social psychological adjustment. *Child Development* 66: 710-722.

Craig, W. M., & Pepler, D. J. (1997). Observations of bullying and victimization in the school yard. *Canadian Journal of School Psychology* 13: 41-59.

Duncan, N. (1999). *Sexual bullying: Gender conflict and pupil culture in secondary schools*. London: Routledge.

Gašić-Pavišić, S. (2004). Nasilje u školi i mogućnosti prevencije. U: Krnjajić, S. (ur.) *Socijalno ponašanje učenika*. (193-222). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Kodžopeljić, J., Smederevac, S., Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija* (4): 289-305.

Lane, D. A. (1989). Bullying in school: The need for a integrated approach. *School Psychology International* 10: 211-215.

Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.

Nansel, T. R., Craig, W., Overpeck, M. D., Saluja, G. & Ruan, W. J. (2004). Health Behaviour in School-aged Children Bullying Analyses Working Group. Crossnational consistency in relationship between bullying behaviours and psychosocial adjustment. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 158: 730-736.

Popadić, D. i Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji - oblici i učestalost. *Psihologija* 40 (2): 309-328.

Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Radunić.

Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada* 18 (3): 497-526.

III Prikazi i recenzije

CIVILNO DRUŠTVO – OSNOVA DEMOKRATIJE

(Mensur Kustura i Edis Bajić, „Politička moć, civilno društvo i participacija“,
Tuzla, 2014. godine)

„Demokracija napreduje kada mase imaju mogućnost sudjelovanja u definiranju javnog života, ne samo preko glasovanja nego i putem rasprave i preko autonomnih organizacija.“

(Colin Crouch, „Postdemokracija“)

Prostori ex-Jugoslavije još uvek, s mukom, pokušavaju da formiraju produktivne, stabilne i dugotrajne političke zajednice, različitih nivoa organizovanosti. Nezavisno od nekadašnjeg stepena razvijenosti, pripadnosti širim sklopovima evro-atlantskih integracija, pokazuju se slične ili istovetne manifestacije političkih aktera, zasnovanih više na simulaciji demokratskih procesa, donošenja kvazi-demokratskih odluka, uvijenih u oblandu „*najviših međunarodnih standarda*“ i „*usaglašenih sa politikama EU*“. Naravno, na ovome mestu nećemo negirati postojanje elementarnih demokratskih pokazatelja – formalne višestranačke demokratije, tržišne privrede i deklarativnog zaklinjanja u prihvatanje evro-atlantskih(?) integracija, jer je i za ove pokazatelje-aktivnosti trebalo da se dugoročno pregovara, dogovara, uslovljava i ucenjuje. Pa, da li je situacija bolja nego kada se u ovaj proces krenulo, ili ne? Odnosno, kada je proces pokrenut? Ova naša pitanja nisu pitanja koje su cenjene kolege Kustura

¹ Redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić Novi Sad, Univerzitet Union, Beograd. Predsednik Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA). E-mail: vpans2010@gmail.com.

i Bajić ovako eksplicitno postavila, ali mi ih podvlačimo, imajući pred sobom njihov nadasve inspirativan rad, koji otvara ova i mnoga druga pitanja delovanja demokratije u Bosni i Hercegovini, ali koja se mogu odnositi i na druge krajeve ex-Jugoslavije.

Na početku studije, autori naglašavaju stav da „*značenje civilnog društva za različite faze demokratskog razvoja u Bosni i Hercegovini - kraj autoritarne vlasti, institucionalizacija demokratije i faze konsolidacije demokratije - nije sasvim razumljivo*“.² Zbog toga je potrebno istraživati civilno društvo kao mogućeg i izglednog društvenog faktora razvoja, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine, čijoj je demokratizaciji knjiga i posvećena. Zato autori postavljaju set pitanja, koja će znalački, kroz određene celine da ukažu na problematiku, kontroverznosti i kompleksnosti teme studije.

Kada govore o značaj civilnog društva u Bosni i Hercegovini, što se mora shvatiti i mnogo šire, Kustura i Bajić kažu: „*važna karakteristika civilnog društva jeste i njegov demokratski karakter koji proizilazi iz same njegove suštine, koja se zasniva na principima solidarnosti, nenasilja, slobode djelovanja, pluralizma, samoorganizacije, tolerancije etc. Civilno društvo i demokratija su povezani interaktivno, jer civilno društvo stvara jedan participativni okvir za demokratiju*“.³ Dakle, demokratija se može baškariti samo u široko utemeljenom civilno-društvenom konceptu društva. Sve bez toga joj je tesno, nejčešće i nepostojeće.

Da li je bilo moguće izgraditi demokratiju, baziranu na široko zasnovanoj koncepciji civilnog društva 90-ih godina u Bosni i Hercegovini, pitanje je koje provejava iz drugog dela studije. Autori tu gaje duboku skepsu jer „*U Bosni i Hercegovini bio je ne samo rudimentarni oblik civilnog društva, nego isto tako i noseći građanski srednji sloj i njegova egzistencijalna osnova uklonjeni. Drugi bitan razlog za marginalnu ulogu civilnog društva sastojao se u praksisu vladavine samoformiranog ‘autoritarnog’ sistema, koji je nastavio strukturu moći jednog autoritarnog sistema upravljanja... Društvene organizacije služile su ne samo kao transmisijski pogoni komunističke partije, nego su trebali isto tako podržati participaciju aktivnih građana u političkim događanjima, kao i preuzeti funkcije regrutiranja i informisanja radi oblikovanja institucionalne politike*“.⁴ U

² M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 5

³ Isto, str. 21.

⁴ Isto, str. 27.

uslovima jedne jedine, oficijelne ideologije, bilo je nemoguće negovati koncept samoniklog, nekontrolisanog civilnog društva, bez obzira da li su namere bile da se unapredi život i inicijativa građana. Situacija postaje još teža kada dolazi do raspada komunističke partije, njenih objektivnih transmisionih organizacija, posebno i sa rastakujućim procesima šire državne zajednice – SFRJ. Časni izuzeci civilno društvenog organizovanja, predvođeni intelektualcima, potonuće zajedno sa provalom etno-nacionalizma, ratnim stradanjima, ljudskim nesrećama i civilizacijskim padom retko viđenim u modernoj evropskoj istoriji.

Nakon uspostavljanja mira, koje je izvršila međunarodna zajednica, imajući u vidu sve slabosti društva u Bosni i Hercegovini, civilno društvo je moralo da pokaže svoju žilavost, pa autori kažu da je isto postalo „*nosilac jednog utopijskog projekta za savlađivanje rastućih socijalnih i političkih problema zemlje. Od organizacija i networking civilnog društva očekuje se najmanje dvojako: prvo, da ono pruži jedan doprinos za prevazilaženje socijalnih i političkih problema globalnog društva; drugo, da se ono zbog organizacijskih i djelatnih slabosti političkih institucija razvije u nosećeg aktera mlade i krhke demokratije. Upravo u posttotalitarnim društvima sa deficitima konsolidacije na ravni partijskog sisema i političkog posredovanja interesa i potreba predstavljaju civilnodruštvene organizacije alternativu socijalnoj i političkoj participaciji djelatnih aktera*“.⁵ Ovdje moramo naglasiti i vrlo ozbiljno upozorenje autora, koje oni iskazuju, imajući u vidu delatnosti neformalnih grupa, uključujući i one iz civilno-društvenih sektora; „*U mladim demokratijama čije političke elite gotovo da nemaju iskustva sa demokratskim procesima kao što je konsenzus interesa, povećava se koncentracija političke moći u rukama jedne socijalne grupe, te raste potencijal za sukob u okviru političkog nadmetanja oko resursa, moći i uticaja*“.⁶

Da civilno-društvene inicijative i organizacije u BiH neće više biti toliko mažene i pažene, od strane međunarodne zajednice i inostranih finansijera, posebno da se neće moći „*fah-idiotski*“ starati o vrlo specifičnim aspektima društvene stvarnosti, postalo je jasno sa „*otvaranjem*“ novi žarišta u svetu, posebno u Istočnoj Evropi. Zato se potvrđuje stav da će opstati one koje aktivno rade na uspostavljanju novih formi političke kulture i participacije, preko potrebnih za dalju demokratizaciju društva. To su asocijacije i udruženja civilnog društva, koje će u

⁵ M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 44.

⁶ Isto, str. 45.

formi „škola demokratije“ građane učiti kroz svakodnevnu praksu internaliziranje demokratskih uzusa ponašanja, načine uspostavljanja dijaloga i građanskog razmišljanja. Znači, organizacije koje će aktivno raditi na oblikovanju vrednosti i umrežavanju građanskih vrednosti, tolerancije, međusobnog prihvatanja, kompromisa i sposobnosti za kompromis, poverenje, nenasilje, saradnje, ... Sve to uz efektno poentiranje autora: „Ovi koncepti na koje je imala uticaja kritička teorija, a kasnije i Jürgen Habermas sa diskurzivnom teorijom o civilnom društvu jačaju aspekt u kojem participira građansko društvo i smješta ga u područje ‘pred političke’ pluralističke mreže interesa, gdje se interesi artikulišu, agregiraju, organizuju i tako za sebe stvaraju javno mnijenje (diskurzivnu javnost)“.⁷

Kada govore o karakteristikama BH civilno-društvenog sektora, autori minucioznom preciznošću izvlače „izvlače“ one osobenosti, gde se vidi „preklapanje“ delovanja domaćih i inostranih organizacija, i to:

- Visoka kompatibilnost ciljeva inostranih i lokalnih nevladinih organizacija, posebno u oblastima zaštite ljudskih prava i ekoloških organizacija, i u oblasti lokalne demokratije. Takođe, organizacije pokušavaju da preuzmu funkcije političkih partija i sindikata i korporacija.

- Finansijska zavisnost domaćih nevladinih organizacija od sponzora i nevladinih organizacija drugih država, dovodi do mešanja, pokatkad i određenog preuzimanja agende darovalaca

- Dolazi do pokušaja da strane NVO iz drugih zemalja, da se politika Bosne i Hercegovine više orijentišu razvoju i održavanju demokratskih principa, zaštite ljudskih prava i sloboda i zaštite životne sredine. Takođe, nastoji se putem mnogobrojnih neformalnih kontakata sa strukturama vlasti, pojedinačnim političarima i političkim partijama ostvariti direktan uticaj na pojedinačne političke odluke

- Nvladine organizacije u Bosni i Hercegovini su slabo razvijene u lokalnoj zajednici, sa relativno malim brojem angažovanih ljudi, te sa limitiranim delokrugom aktivnosti. Organizacije postoje u velikim mestima⁸, a deluju, većinom u vrlo limitiranom lokalnom miljeu. „Od strane vanjskih posmatrača uvijek je apostrofirano veliko nepovjerenje koje su lokalne asocijacije pokazivale prema stranim organizacijama te podozrenje koje je vladalo između lokalnih organizacija

⁷ M. Kustura, E. Bajić. 2014. „Politička moć, civilno društvo i participacija“, Tuzla, str. 47.

⁸ Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Mostar, Zenica, Bihać.

*i mreža. Mnoge nevladine organizacije rade diletantski jer nemaju obilježja efikasnih i racionalnih organizacija. Ciljevi organizacija se ne implementiraju, novci se vrlo često rasipaju, strukture za donošenje odluka nisu transparentne i bazirane na učesnicima odnosno akterima lokalnog civilnog društva, odluke se često donose sa privatnom saglasnošću, a ne u skladu sa racionalnim kriterijima, u sumnjivim slučajevima vlada korupcija i nepotizam. Uprkos opštem progresu participacije i posebno poboljšanim političkim mogućnostima sudjelovanja za stanovništvo ima bosansko-hercegovačka realnost kao i prije vrlo malo zajedničkog sa **Tocquevill** predstavama o civilnom društvu kao 'školi za demokratiju'. Siromaštvo, socijalne nejednakosti, korupcija, klijentelizam, nasilje - svi ovi fenomeni dominiraju velikim dijelom bosansko-hercegovačke svakodnevnice i dopuštaju da pozitivne civilnodruštvene koncepcije i akteri djelovanja uvijek ponovo bivaju potisnute u socijalnu pozadinu“.⁹*

Kakva bi saradnja države i civilno-društvenog sektora trebalo da bude u Bosni i Hercegovini? Autori tu nemaju dilemu: „*Saradnja između aktera administrativno političkog sistema i civilnog društva je veoma važna. Jedno aktivno civilno društvo pomaže vladi i državi kod njihovih kolektivno obavezujućih odluka i akcija, koje dolaze odozdo i koje zastupaju interese građana. Ono nije protivnik države nego predstavlja važnog partnera za državne institucije i agencije. Jedno partnerstvo između države i civilnog društva razvija se u najmanje dva oblika, ili vladine institucije traže nevladine organizacije za određene projekte u miljeu civilnog društva ili ogranizacije i mreže civilnog društva nude institucijama saradnju u različitim oblastima“.*¹⁰ I, jedno veoma važno upozorenje – iako su partije u BiH takve kakve jesu, još uvek nije došlo do te kvalitativne situacije da civilno društvo može od njih preuzeti ulogu artikulacije političkih stavova, da postane posrednik između građana i države. To je stoga jer „*razlozi za ovo posebno se nalaze u jednoj autoritarnoj kulturi koja nije naklonjena demokratiji, te kao i do sada u problematičnom odnosu građana Bosne i Hercegovine prema njihovoj državi“.*¹¹

Naravno, uvek se mora imati na umu da civilno-društvene organizacije imaju nezaobilaznu ulogu u stvaranju regrutnog potencijala za politički sistem

⁹ M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 58-9.

¹⁰ Isto, str. 69-70.

¹¹ Isto, str. 70.

(posebno za političke partije) i pomažu državu preuzimanjem određenih socijalnih funkcija. Istovremeno i upozorenje da civilno-društveni faktori, kada se govori o političkim partijama, političarima i državnoj upravi, nisu sastavni deo političke sfere. I, još jedna opaska, različiti su načini delovanja u urbanim i ruralnim sredinama, što se naročito mora imati u vidu.

Ukazujući na finansiranje aktivnosti civilnog društva od strane stranih donatora, uočavamo dva obeležja – to je doprinelo procvatu mnogobrojnih organizacija tipa „škole za demokratiju“, te, vidljiv zaključak da veliki broj tih organizacija ne bi postojao da finansiranja iz inostranstva nema! Da li je finansiranjem ugrožena i njihova nezavisnost, to je takođe problematično pitanje. Za sada je sigurno da takve organizacije zbog toga ne moraju da budu sretilne prema državnim organima, da mogu komotnije da rade na svojim programima, i da iste ponude državi bez bojazni da su kupljene, uslovljavane, ili da imaju viška razumevanja za loše političke odluke.

Tranzicijsko doba, prelaz iz autoritarnog društva u demokratsko, iziskuje punu aktivnost svih segmenata društva, naročito onoga mislećeg, aktivističkog, participativnog dela, što je civilno društvo po difoltu! Naravno, ako se tranzicija svodi na mnogobrojne greške i pokušaje, odustajanja i izgovore, nespremnost da se pokrenu strukturne reforme, to će stanje u društvu biti gore, čega smo na prostorima ex-Jugoslavije svedoci, duže vreme. Posebno ako je struktura novih vlasti i obrazac njihove vladavine često ispod nivoa one vlasti, protiv koje se na početku svi pobuniše. Šta tu i da li tu može da pomogne civilno-društvo? Odgovor autora je, bar za nas, više nego potvrđan: „*Jedno aktivno i virulentno civilno društvo može pod određenim kontekstualnim uslovima doprinjeti društvenoj, političkoj i etničkoj polarizaciji, posebno kada ne postoji integrirajuće u smislu organizacije, globalno demokratsko civilno društvo*“.¹²

Dilema koja na ovim prostorima suviše dugo postoji, i koja nije kvalitetno razrešena, stiče se utisak i svesno, o tome da li je moguća savremena izvedba države bez civilno-društvenog sektora, za naše autore ne postoji! „*Civilno društvo i pravna država egzistiraju i nestaju zajedno. Koliko smo daleko od istinski demokratske pravne zajednice, toliko smo udaljeni i od istinski razvijenog, dinamičkog civilnog društva*“.¹³ Dakle, „*Participativna demokratija i civilno društvo se nalaze u jednom*

¹² M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 86.

¹³ Isto, str. 104.

*uskom interakcijskom sklopu i uslovljavaju se uzajamno. Nedostatak participacijske dimenzije civilnog društva je jedan od esencijalnih uzroka za u transformacijskom društvu Bosne i Hercegovine postojeće probleme konsolidacije i legitimnosti*¹⁴. Naravno, ovo sve uz uslov da se savlada dugogodišnja apatija građana, koja je uvelike produkt materijalne oskudice, bezperspektivnosti ovako zasnovane BiH, odnosno, čoveka-građanina u njoj. To jeste svojevrsno vrzino kolo, ali se apatija „*razbija*“ građanskim angažovanjem, idejama, akcijama, „*talasanjem*“, raskidom sa učmalošću, sa kojom tako efikasno računaju nosioci prestarelih političkih opcija – političke partije, skoro u dlaku iste kao u vreme kada su povele narode u „*krvav boj*“. Jer, podsetićemo na ovom mestu - „*mir je glavni saveznik civilnodruštvenih inicijativa*“.¹⁵ Većina političkih partija u BiH u organizacijam civilnog društva još vidi neprijatelje, konkurente koji im „*odvlače*“ publi-ku, kvare birače učeći ih njihovim pravima i podižući nivoe očekivanja, čemu se mora stati na put! Posebno, sa stanovišta partija, boli insistiranje civilnog društva na ljudskim pravima, humanizaciji i demaskiranju politike, naročito insistiranje na svođenju etničkog principa u politici na mnogo razumniju meru.

Zabrinutost autora nad sadašnjim stanjem demokratije i civilnog društva u Bosni i Hercegovini je očigledna. To je zato jer: „*Civilno društvo treba još mnogo vremena, da bi završilo prvu fazu, i time moglo dostići drugu fazu konstruktivnog civilnog društva i konstitutivne demokratije. Ali, civilno društvo nije stanje, nego jedan pokret, jedna paradigma socijalne pravедnosti, jedan nacrt za budućnost. Isto tako ne može se danas još dugo o jednoj civilnodruštvenoj podršci demokratiji u Bosni i Hercegovini govoriti. Otežano je oblikovanje demokratskog civilnog društva dopunski kroz tendencije ka etničkoj segmentaciji globalnog društva*“.¹⁶ U nestabilnoj demokratiji kakva je na delu u BiH, autori smatraju da kao i u drugim istočoveropskim zemljama u kojima je značajnije prisutna međunarodna zajednica, mora da budu primenjen trijadni demokratski model, daljnji razvoj tržišne ekonomije, uspostavljanje, izgradnja i očuvanje demokratskih institucija i podržavanje proaktivnog civilnog društva. Bez aktivne podrške ovim trima aktivnostima nema stabilizacije i konsolidovanja deliberativne demokratije!

¹⁴ Isto, str. 105.

¹⁵ Milan Podunavac, citirano prema: D. Radosavljević. 2001. „*Elite i transformacija*“, Novi Sad, str. 118.

¹⁶ M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 134.

Nedovoljna saradnja države i civilnog društva mora da se poboljša. To bi se moglo dogoditi „u slučaju jednog jačanja političkih institucija na teret paternalističkih i etnonacionalističkih struktura vlasti. Orijentacija svih aktera, kako države tako i civilnodruštvenih grupa i pokreta, na jedan demokratski okvir snažno bi ojačala političku relevantnost civilnog društva“.¹⁷ To stoga jer je civilno društvo kao sfera društvene samoorganizacije, sa integrativnim funkcijama, gde se sporovi civilno repavaju a solidarnost uspostavlja i reprodukuje. Takođe, civilno društvo je istovremeno sadržano u političko-praktičnim aktivnostima uticaja na politička odlučivanja, ono je političko imaginativni moment samovladavine građanstva.

Autori efektno i lucidno zaključuju studiju sa stavom: „*Moderno funkcionalno diferencirano društvo je političko društvo, jer u njemu ne postoji područje koje bi principijelno bilo uskraćeno politizaciji. Civilno društvo je sada svaki izvan državni prostor u kojem ovo može biti reflektirano. Jer samo u mediju javnosti, razgovoru među građanima, u diskurzivnoj komunikaciji mogu biti tematizirane politizacija društva i fundamentalne promjene koje mogu biti učinjene prisupačnim u jednoj (samo)refleksiji*“.¹⁸

Studija Kusture i Bajića, nevelika po broju strana, krcata je stavovima, analizom i britkim zaključcima. Lako se čita, tako da će je pored stručne publike sigurno čitati i studenti, kao i šira javnost. Knjiga će biti deo lektire poslenika civilno-društvenog sektora, gde će po nama biti nezaobilazna, posebno kod onih koji ulaze u svojevrсну avanturu duha i tela, zvanu NEVLADIN SEKTOR. Naravno, ova knjiga niti je mogla, niti joj je bila namera da obradi sve elemente i faktore rada civilno-društvenog sektora, iako je veliki broj pitanja vrlo uspešno obradila. Zato je treba posmatrati kao poziv na produktivan dijalog o stanju civilno-društvenog sektora i stanja demokratije u Bosni i Hercegovini, pa i u okruženju, sa željom da se taj fjalog prihvati, obogati i pokušaju naći forme za osnivanje i održavanje kvalitetne političke zajednice, zasnovane na postulatima građanskog društva, asocijativne i participativne, deliberative demokratije.

¹⁷ M. Kustura, E. Bajić. 2014. „*Politička moć, civilno društvo i participacija*“, Tuzla, str. 140.

¹⁸ Isto, str. 140.

Uputstvo autorima

Program: Word for Windows
Pismo: latinica
Font: Times New Roman
Veličina fonta: 12
Prored: 1,5 (1.5 lines)
Minimalni obim: 20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).
Maksimalni obim: 40.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, organizacija, ime i prezime).

Pri navođenju, strana imena prvi put navesti u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

- jedan autor: (Podunavac, 2006:77)
- dva autora: (Linc/Stepan, 1998: 148)
- slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Orlović, 2010 b: 123)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer: Stojiljković, Zoran (2006). *Partije i partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni Glasnik.

Primer navođenja teksta u knjizi: Keane, John, (2010). „Što je dobro u demokratiji?“ u: *Država i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik

Primer navođenja teksta iz časopisa: Pavlović, Vukašin, Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepciji: *Godišnjak 2011*, Vol. V, Br. 5 (2011), pp. 9-47

Objavlivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

32

POLITIKON: časopis za istraživanje fenomena politike / glavni i
odgovorni urednik Duško Radosavljević. - 2015, 11. Novi Sad: Vojvođanska
politikološka asocijacija, 2012. 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-883X
COBISS.SR – ID 270430471